

SLOVENSKÁ REČ

časopis
pre výskum
slovenského jazyka
orgán
Jazykovedného ústavu
Ludovíta Štúra
Slovenskej akadémie
vied

HLAVNÝ REDAKTOR

František Kočiš

VÝKONNÁ REDAKTORKA

Anna Oravcová

REDAKČNÁ RADA

Ján Bosák, Ferdinand Buffa, Ladislav Dvonč, Ján Findra, Juraj Furdík, Eugen Jóna, Ján Kačala, František Kočiš, Jozef Mistrík, Jozef Mlacek, Anna Oravcová, Štefan Peciar, Jozef Ružička

REDAKCIA

813 64 Bratislava, Nálepkova 26

OBSAH

J. Kačala, Jazykovedné dielo Ludovíta Štúra a súčasná slovakistika	129
Jazyková politika a jazyková kultúra v socialistickej spoločnosti	142
K. Buzássyová, Konkurencia slovotvorných typov s formantmi <i>-ita</i> a <i>-osl</i>	153
J. Benkovičová — J. Dolník, Formálno-sémantické obmieňanie slova a paronymá	
J. Vaňko, Štruktúra textu umeleckej prózy z tematicko-rematického hľadiska	162

DISKUSIE

F. Kočiš, Hranice spisovného jazyka	169
G. Horák, Asyndeticky priradený vetný doplnok	179

SPRÁVY A POSUDKY

Stretnutie s Ludovítom Štúrom. M. Nábělková	186
II. vedecký seminár mladých pracovníkov v JÚLŠ SAV. K. Hegerová	188
XVIII. seminár macedónskeho jazyka, literatúry a kultúry. E. Bajzíkova	189

ROZLIČNOSTI

Prídavné meno <i>svinský</i> . L. Dvonč	191
---	-----

Ján Kačala

JAZYKOVEDNÉ DIELO ĽUDOVITA ŠTÚRA A SÚČASNÁ SLOVAKISTIKA

1. Istotne netreba osobitne odôvodňovať tézu, že Ľudovít Štúr nebol v prvom rade jazykovedec. Je totiž nepochybné, že Ľudovít Štúr bol predovšetkým vedúcim politikom, ideológom slovenského národného hnutia v 40. rokoch 19. storočia. Osou jeho politickej činnosti bola myšlienka slobody národov. R. 1847 písal o tom takto: „Nie je najvyššia národnosť, bo každý národ je len jedna čiastka ľudstva a žiaden národ si to osobovať nemôže, že by on ľudskú rozvitosť a možnú dokonalosť najlepšie bol postihol, žiaden teda národ nemá práva národ druhý, keď sa tento sám hýbať a vzdelávať chce, k svojmu životu ako k najväčšej dokonalosti ľudskej priručovať a jemu osobitnou svojou cestou, a to cestou jemu najprimeranejšou, ta, kde on sám ísť chce, ísť nedať. Nad každý národ je povýšené ľudstvo, nad každú národnosť duch ľudský“ (Reči a state, 1953, s. 197). Ako vidieť, nejde tu o politický program formulovaný z úzko slovenského, národného hľadiska; je to program, ktorý prekračuje hranice národa a štátu a je všeludský. Treba podčiarknuť, že takto koncipovaná politická orientácia nie je u Štúra nijako náhodná: tento demokratický, všeludský postoj k otázkam slobody národa a človeka prestupuje celé Štúrovo dielo a nachodíme ho aj v jeho jazykovedných prácach. Napríklad v ústrednom spise Ľudovíta Štúra Nárečia slovenskuo alebo potreba písania v tomto nárečí z r. 1846 má takúto podobu: „Kto je človek čistý, ten sa teší z rozvítia a zo života druhého, bo i tam sa vzmáha a pokračuje ľudstvo, a toto je statočnému a dobrému ostatná najväčšia útecha“ (Slovenčina naša, 1957, s. 108). Takto formulované politické ciele a postoje sú nám blízke aj dnes a sú presvedčivé najmä tým, že sám ich pôvodca bol osobnosť čistá, šlachetná a neohrozená, úprimne a bez výhrad oddaná práci za národné a sociálne práva nášho národa v 1. polovici minulého storočia.

2. Štúrov politický program bol mnohostranný a komplexný a jeho neodmysliteľnou súčasťou je aj riešenie jazykovej otázky Slovákov v polovici 19. storočia. Štúr rozpoznal mieru politickosti pri rozhodovaní, akým jazykom sa treba prihovárať slovenskému národu v úsilí o jeho všestranné pozdvihnutie, v akom jazyku sa má tento národ vzdelávať a starať sa o svoje veci. Preto treba Štúrov kodifikačný akt, t. j. výber slovenčiny za spisovný jazyk Slovákov a uzákonenie spisovnej slovenčiny na základe kultúrnej strednej slovenčiny, pokladať za výsostne politický akt, za čin, ktorým sa stáva jazyk nie iba predmetom politického rozhodovania, ale aj nástrojom, prostriedkom politickej práce, politického konania. Toto zapojenie kodifikačného aktu, utvorenie naozaj celonárodného spisovného jazyka Slovákov, do celkového politického života slovenského národa je u Ľudovíta Štúra prejavom dôsledného politického myslenia, ktoré má aj dnes aktuálny zmysel a pozitívny odkaz.

3. Tak ako je bohatá a mnohotvárna Štúrova politická, literárna, novinárska, vzdelávacia a ďalšia činnosť, bohaté a mnohotvárne je aj Štúrovo jazykovedné dielo (napriek tomu, že vzniklo v podstate v rozpätí jedného desaťročia, naplneného neobyčajne bohatou a všestrannou činnosťou Ľudovíta Štúra, ktorá mala pre ďalšie osudy slovenského národa rozhodujúci význam). Z jazykovedného diela Ľudovíta Štúra sa budeme bližšie venovať trom otázkam: 1. Ľ. Štúr a uzákonenie spisovnej slovenčiny; 2. Štúrovo chápanie gramatického systému slovenčiny; 3. Štúrov odkaz v okruhu zveľaďovania spisovného jazyka a jazykovej kultúry.

3.1. V súvisе s uzákonením spisovnej slovenčiny na základe kultúrnej strednej slovenčiny treba okrem spomenutých politických aspektov tohto činu vyzdvihnúť predovšetkým to, že Ľudovít Štúr bol na tento kodifikačný akt dobre pripravený filozoficky, teoreticky, slavisticky aj slovákisticky. Svojou jazykovednou erudíciou, chápaním spisovného jazyka ako vyváženého a jednotného, dobre fungujúceho systému, praktickým poznaním viacerých európskych a špeciálne slovanských jazykov, ako aj poznaním vtedajšej slovenskej jazykovej situácie, osobitne slovenských nárečí zreteľne prevyšoval svojich spolupracovníkov, partnerov aj odporcov.

Pri kodifikovaní spisovnej slovenčiny na základe kultúrnej strednej slovenčiny preukázal Ľudovít Štúr neobyčajný zmysel pre aktuálne spoločenské potreby, ale aj pre dejinnú kontinuitu a vývinovú perspektívu a realistické videnie vecí. V spise *Ústrojnosť a organizmus reči slovenskej* (Výťah zo spisu oproti Hlasom) vychádza z presvedčenia, že „Každý národ v tom sa najľahšie spojí, čo mu je vlastné, čo mu je najbližšie, bo v tom on cíti sám seba, svoju dušu, svoju myseľ, a tak aj národ slovenský najskôr a najistejšie sa spojí v reči svojej vlastnej, národnej, starootcovskej“ (Slovenčina naša, 1957, s. 133). A ďalej: „Práve zato, že sme dosiaľ iným, nie

naším nástrojom a spojivom, t. j. češtinou, sa spojif chceli, práve zato, hovoríme a istíme, my nemohli sme dosiaľ medzi nami nájsť punkt a striedok spojenia“ (tamže).

3.1.1. L. Štúra pri jeho rozhodovaní upevňovalo poznanie, že slovenčina ako národný jazyk predstavuje organickú jednotu: dokazoval, že usilovným a všestranným výskumom každý „pozná, že je v celom tomto nárečí [rozumej: jazyku] jeden hlavný ráz (charakter), jednota a že i tie premienky ten istý ráz na sebe nosia a s celým nárečím slovenským znaky tie, ktoré toto od českého alebo českomoravského, poľského atď. nárečia oddeľujú, má spoločné“ (Slovenčina naša, 1957, s. 135). Túto Štúrovu myšlienku treba s uznaním spomenúť aj po takmer poldruhastoročnom odstupe okrem iného i preto, že doterajší asi storočný intenzívny výskum slovenského národného jazyka, ktorý sa najmä po oslobodení našej vlasti stal všestranným a komplexným, vydáva to isté svedectvo, pravdaže, podopreté podrobným zistením jazykových faktov a najmä vedeckým rozborom, usúvzťažnením a zhodnotením týchto faktov — napr. v takej podobe, akú predstavuje Atlas slovenského jazyka v 4 zväzkoch (1968—1984), pripravený v Jazykovednom ústave Ludovíta Štúra SAV.

3.1.2. Pri svojom zákonodarnom kroku sa Ludovít Štúr odvoláva na najväčšie slavistické authority, ktoré slovenčinu uznali za osobitný slovenský jazyk. Oporou mu je tu najmä zakladateľ slavistiky Josef Dobrovský (spomína ho v úvode k Nauke reči slovenskej i v spise Hlas k rodákum) a ďalší stĺp pri zrode slavistiky Slovák Pavol Jozef Šafárik (jeho členenie slovenských nárečí z knihy Geschichte der slawischen Sprache und Literatur nach allen Mundarten a znaky slovenčiny z diela Národopis slovenský cituje v stati Hlas k rodákum). A najmä v spise Nárečia slovenskua alebo potreba písania v tomto nárečí sa odvoláva na Jána Kollára, ktorý mladej zapálenej a vnímavej generácii prakticky ukázal cestu k slovenčine vo svojich Národných spievankách.

Je pozoruhodné, s akou otvorenosťou a úprimnosťou hovorí Ludovít Štúr o Bernolákovom kodifikačnom akte: chápe ho ako prirodzený a sám sa cíti dovršovateľom Bernolákovho diela (tak v spise Hlas k rodákum aj v predhovore k Nauke reči slovenskej). Pritom v Bernolákovej spisovnej slovenčine vidí istý medzistupeň od češtiny ku „korenej“ strednej slovenčine. A spisovnej slovenčine vybudovanej na kultúrnej strednej slovenčine postavil nehynúci pamätník v gramatike nového spisovného jazyka, t. j. v svojej Nauke reči slovenskej, ďalej v spise Nárečia slovenskua alebo potreba písania v tomto nárečí, ako aj v polemických článkoch obraňujúcich jeho kodifikačný krok a voľbu kultúrnej strednej slovenčiny za základ spisovného jazyka.

3.1.3. Jedným z hlavných dôvodov za nový spisovný jazyk bola L. Štú-

rovi osobitosť slovenčiny: „Slovenčina naša má svoje vlastné zvuky, ktoré chybia druhým nárečiam [rozumej: jazykom], svoj zvláštny zvučnosť sklad, od iných nárečí odhodné sklonenie rozličných mien i sloviac, tisíc a tisíc svojich zvláštnych slov, v iných nárečiach alebo roztrúsených, alebo celkom neznámych, má v mnohých slovách svoje vlastné pohlavie, svoje výpovede a husto svoj osobný sklad slov, čo ju všetko nárečím zvláštnym robí“ (Slovenčina naša, 1957, s. 167—168).

3.1.4. Vo formulácii názvu Štúrovho spisu Nárečia slovenskuo alebo potreba písania v tomto nárečí, ako aj vo vyjadreniach typu „takúto slovenčinu sme uviedli do spisov“ (porov. ďalej) si možno všimnúť dôraz, ktorý sa kladie na písomnú podobu nového spisovného jazyka. Z takýchto formulácií by sme mohli vyvodíť záver, že vo vtedajšej situácii šlo predovšetkým práve o prekonanie bariéry, ktorá stála spisovnej slovenčine v ceste v tej podobe, že „nebola uvedená do spisov“. Z toho by sa mohlo zdať, akoby sa tu spisovný jazyk stotožňoval s jeho písomnou podobou. Lenže z týchto formulácií možno dedukovať aj ďalší záver: že totiž spisovný jazyk stojaci pred spomínanou bariérou mal už svoju ústnu, hovorenú podobu, ktorú práve bolo treba uviesť do spisov — a tou bola kultúrna stredná slovenčina, základná, o ktorú sa opieral Ludovít Štúr pri svojom kodifikačnom kroku.

3.2. V Nauke reči slovenskej L. Štúr vybudoval novému spisovnému jazyku dômyselný gramatický systém: „Toto je stroj a organizmus slovenčiny, v ktorom nič nielo zbytočného, sebevoľného, sem neprislúchajúceho, ale všetko tam jedno k druhému patrí, dobre sa jedno s druhým spája a v zaokrúhlený úplný celok zrastá. Túto opravdivú, pôvodnú, vernú, svoj úplný a zaokrúhlený organizmus majúcu slovenčinu vzali a uviedli sme do spisov“ (Slovenčina naša, 1957, s. 143). To, že Ludovít Štúr mal spomínaný stav vedome na mysli, dokazujú aj tieto jeho slová: „Doceľa bludné a nepravé by bolo, keby sme z viacej rozličností slovenských všelijaké formy povyberať a do jednej reči splátať chceli, bo by tak sme nestvorili nič pravdivého a skutočného, ale by sme len mali strakatinu, ktorá by ani svojich pevných zákonov, ani istého rázu (charakter) nemala, a toto nado všetko iné potrebuje reč spisovná“ (Slovenčina naša, 1957, s. 169).

O hlavnom jazykovednom diele Ludovíta Štúra — Nauke reči slovenskej — treba dnes nahlas povedať, že je to vážne gramatické dielo, ktoré obsahuje sústavný a komplexný synchronný opis nového spisovného jazyka, vnútorne vyvážený a dobre premyslený, prinášajúci mnohé nové poznatky a jednotlivé pozorovania, na ktoré sa, žiaľ a na škodu veci, neskôr v slovakistike nadväzovalo veľmi málo. Nauka reči slovenskej je dôstojný vedecký spis o novom spisovnom jazyku, ktorý sa čestne zaraďuje medzi gramatiky slovenčiny a je aktuálny aj dnes.

Svoj vypestovaný zmysel pre vyvážený, jednotný jazykový systém dokázal Ľudovít Štúr aj v posudku Hattalovej latinsky písanej gramatiky slovenčiny z r. 1850 (*Grammatica linguae Slovenicae, collatae cum proxime cognata Bohemica*), ktorá sa stala základom Krátkej mluvnice slovenskej z r. 1852, značiacej uzavretie diskusií o podobe nového spisovného jazyka a jeho pravopise. Ľudovít Štúr sa aj tu osvedčil ako dobrý znalec slovenčiny a jej systému, ako jazykovedec realisticky posudzujúci zložky systému z hľadiska ich súladu, zhody s celkom a z hľadiska vývinových perspektív slovenčiny.

3.3. Keď máme hovoriť o vzťahu Ľudovíta Štúra k jazykovej kultúre, treba predovšetkým zdôrazniť, že konštituovanie spisovného jazyka na stredoslovenskom základe značí revolučný čin aj vo vývine jazykovej kultúry, lebo tým dostalo celé nasledujúce úsilie na tomto poli rozhodujúci smer. Úprimný horúci vzťah Ľudovíta Štúra k slovenčine a jej kultivovaniu prestupuje celé jeho jazykovedné dielo. Osobitne sa prejavuje v jeho presvedčení, že až uvedením slovenčiny do spisov sa odhalia všetky vnútorné sily slovenčiny a spôsobia jej rozvoj v nových podmienkach a jej neprestajné zveľaďovanie. Starostlivosť Ľudovíta Štúra o ustavičné zveľaďovanie spisovnej slovenčiny stojí dodnes pred nami ako žiariaci vzor, svietiaci na cestu zapáleným aj neprebudeným, vedomým aj nevedomým, poučeným aj učiacim sa.

Spomínaný zmysel Ľudovíta Štúra pre organický a vyvážený jazykový systém má svoje prejavy aj v chápaní zmyslu a cieľa zveľaďovania spisovného jazyka. „V reči nesmie“, píše Ľudovít Štúr v spise *Ústrojnosť a organizmus reči slovenskej* (Výťah zo spisu *oproti Hlasom*), „a na žiaden spôsob nemôže byť zákonom ľúbenie alebo nelúbenie sa dajedných foriem, bo ľúbenie sa je vec každého jednotlivca, a tak jednému sa bude ľúbiť to, druhému iné... jediným zákonom v reči môže a musí byť stroj a organizmus reči.“ „Gramatika“ podľa Ľudovíta Štúra „nie je na to, len formy vystavovať a rozličné dovedna plátať, ale rozviť stroj a organizmus reči a každého zaviesť do vnútorností stroja tohoto“ (*Slovenčina naša*, 1957, s. 144).

3.4. A ešte na jednu dimenziu osobnosti Ľudovíta Štúra ako politika a kodifikátora nového spisovného jazyka sa žiada upozorniť aj v súvisi s jeho úsilím a zveľaďovaním spisovnej slovenčiny. Je to schopnosť spájať teóriu s praxou a uvedomovanie si potreby prakticky zaisťovať realizáciu teoretických poznatkov a záverov. Táto schopnosť sa plne ukázala pri uvádzaní nového spisovného jazyka do života tým, že zorganizoval a sám vydával v novej slovenčine noviny s literárnou prílohou, zorganizoval vydávanie kultúrnych časopisov a zborníkov, založil vzdelávací a kultúrny spolok *Tatrín*, ktorý spisovnú slovenčinu prijal za svoju úradnú reč, radil

zostaviť praktickú slovenskú gramatiku a pripraviť jej vydanie v nemčine, neskôr „obširnú jazykospytnú náuku nielen slovenčiny, ale slovančiny napospol“ (Slovenčina naša, 1957, s. 281) a napokon úplný výkladový slovník. Aj svojou premyslenou aktivitou v praktickej organizačnej činnosti predstavuje Ľudovít Štúr aj dnes nasledovaniahodný príklad.

4. Pre postoj súčasnej slovenskej jazykovedy k jazykovednému dielu Ľudovíta Štúra je charakteristická objektívna analýza tohto diela, jeho zdrojov a dosahu na vývin nášho jazykovedného myslenia. Úroveň slovenskej jazykovedy a vedy vo všeobecnosti nám poskytuje spoľahlivý mechanizmus na všestranné, realistické a kritické posúdenie a zhodnotenie jazykovedného diela Ľudovíta Štúra nielen z hľadiska obdobia, v ktorom vzniklo a plnilo svoju vedeckú i širšiu spoločenskú a politickú úlohu, lež aj z hľadiska dejín slovenskej jazykovedy a z hľadiska obrazu, ku ktorému sa slovenská jazykoveda v súčasnosti dopracovala pri vedeckom poznávaní slovenského národného jazyka. Možno povedať, že takéto komplexné zhodnotenie jazykovedného diela Ľudovíta Štúra sa už urobilo pri viacerých príležitostiach. Významnou príležitosťou bolo štúrovské jubileum v polovici päťdesiatych rokov: vtedy sa konala jazykovedná konferencia 16.—17. I. 1956, na ktorej sa podala veľmi dôkladná, v niektorých bodoch až minuciózna objektívna analýza Štúrovho jazykovedného diela (materiál z nej vyšiel ako dvojčíslo časopisu Slovenská reč, 21, 1956, s. 129—260). Jazykovedná konferencia pritom nadväzovala na širšie koncipovanú konferenciu zorganizovanú Historickým ústavom SAV (porov. zborník Ľudovít Štúr. Život a dielo 1815—1856. Bratislava 1956). Rozbor a hodnotenie Štúrovho jazykovedného diela podávajú práce o dejinách spisovnej slovenčiny; táto úloha pripadla vo viacerých publikáciách E. Paulinymu — naposledy v Dejínach spisovnej slovenčiny z r. 1983.

4.1. Súhrne sa žiada povedať, že poznanie Štúrovho jazykovedného diela je už dnes solídne. Súčasná slovakistika má k Štúrovmu jazykovednému dielu jednoznačne kladný postoj (odkazujeme aspoň na tieto práce: Jóna, 1956 a Blanár, 1956), pričom, pravdaže, to neznačí, že v ňom nevidí aj slabšie miesta, postoje prekonané ďalším vývinom jazykovedy a pod. No boli obdobia, keď sa prejavoval aj v slovenskej jazykovede vo vzťahu k Štúrovmu jazykovednému dielu rezervovaný alebo apriórne nevšímavý postoj (ak nechceme hovoriť o tých, čo z neprijateľných ideových a politických pozícií zaznávali jazykovedné dielo Ľudovíta Štúra) a to malo bezprostredný odraz v tom, že ani v niektorých závažných, pribojných jazykovedných dielach sa Štúrove výskumy necitovali, nenadväzovalo sa na ne a ich odkrývanie ostávalo na neskoršie časy. A práve tieto neskoršie, teda prítomné časy priniesli a prinášajú aj do poznania slovenskej vedy v minulosti nové svetlo, a tak sa vyjasnievalo, až sa vyjasnilo aj na Štú-

rovom nebi. Ukázalo sa — hoci syntéza takéhoto vedeckého poznania napr. v podobe monografie o Ludovítovi Štúrovi ako jazykovedcovi stále chýba —, že Ludovít Štúr ako vedúci činiteľ slovenského národného hnutia v 40. rokoch minulého storočia bol aj vynikajúci jazykovedec, že priniesol aj do slovenskej, slovanskej i všeobecnej jazykovedy pozoruhodné myšlienky, ktoré značia obohatenie jazykovedného myslenia aj v celoeurópskom rozsahu a prinášajú nové pohľady na jazyk a na jeho čiastkové systémy. Neoceniteľné sú zásluhy Ludovíta Štúra pri kodifikovaní a ďalšom formovaní spisovnej slovenčiny na stredoslovenskom základe: tento jeho čin bude natrvalo pomníkom nielen nášmu národu a slovenskému jazyku, ale aj jeho tvorcovi a uskutočnovateľovi.

Aj terazšia spomienková príležitosť — 130. výročie smrti Ludovíta Štúra — by nás mala inšpirovať, aby sme sústavnejšie a hlbšie poznávali a poznali jazykovedné dielo zakladateľa spisovnej slovenčiny, čerpali z neho poučenie a povzbudenie vo výskumnej práci v oblasti slovenčiny, ktorú Ludovít Štúr ako bádateľ nielen vynikajúco poznal, ale mal aj vrúcne rád.

Literatúra

BLANÁR, V.: Ludovít Štúr ako jazykovedec. Slovenská reč, 21, 1956, s. 146–168.

JÓNA, E.: Účasť Ludovíta Štúra pri utváraní spisovnej slovenčiny. Slovenská reč, 21, 1956, s. 131–146.

PAULINY, E.: Dejiny spisovnej slovenčiny od začiatkov po súčasnosť. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 256 s.

ŠTÚR, L.: Reči a state. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1953. 392 s.

ŠTÚR, L.: Slovenčina naša. Red. J. Ambruš. Bratislava, Slovenské vydavateľstvo krásnej literatúry 1957. 424 s.

JAZYKOVÁ POLITIKA A JAZYKOVÁ KULTÚRA V SOCIALISTICKEJ SPOLOČNOSTI

1. V dňoch 17.—19. apríla 1985 usporiadal Jazykovedný ústav E. Štúra SAV v Domove vedeckých pracovníkov SAV v Smoleniciach vedeckú konferenciu o jazykovej politike a jazykovej kultúre v socialistickej spoločnosti. Na rozdiel od predchádzajúcich konferencií s príbuznou tematikou sa na tejto konferencii jazyková kultúra zaradila do širšej problematiky jazykovej politiky ako súčasťi národnostnej a kultúrnej politiky Komunistickej strany Československa, pričom otázky jazykovej politiky a jazykovej kultúry sa prediskutovali za účasti viacerých predstaviteľov spoločenskovedných disciplín.

Tematika konferencie bola rozvrhnutá do dvoch hlavných okruhov. V prvom okruhu — Jazyková politika, jej princípy a metódy — sa sústredila pozornosť na všeobecné otázky súvisiace s jazykovou politikou, ako aj na problematiku jazykovej situácie a jazykových kontaktov. Druhý okruh — Teória a prax jazykovej kultúry — zahŕňal všeobecné zásady jazykovej kultúry, vzťah jazykovej kultúry a štylistiky, jazykovokultúrnu politiku v praxi, osobitne vo vyučovacom procese.

Vychádzajúc z tejto tematickej štruktúry, konferencia si postavila tieto ciele:

— podať všestrannú analýzu jazykovej politiky v období budovania a rozvíjania socialistickej spoločnosti;

— venovať osobitnú pozornosť vzťahu jazykovej politiky a jazykovej kultúry s dôrazom na sociolingvistické aspekty práce v oblasti jazykovej kultúry;

— umožniť výmenu názorov na problematiku jazykovej politiky a jazykovej kultúry medzi jazykovedcami a predstaviteľmi niektorých spoločenských odborov;

— všestranným osvetlením nastolenej problematiky utvoriť predpoklady na formulovanie takých záverov, ktoré budú mať nielen vedecký význam, ale môžu prispieť aj k objasneniu teoretických princíпов a tvorby jazykovej politiky tak, aby mohli slúžiť ako podklad pri rozhodovacej činnosti našich politických a štátnych orgánov.

Konferencia priniesla viaceré nové námety na orientáciu ďalšieho výskumu, zdôraznila potrebu sústavne sa venovať prehĺbenému výskumu jazykovej politiky z aspektu viacerých disciplín. Materiály z rokovania vyjdú v osobitnom zborníku. V tomto príspevku predstavujeme hlavné výsledky rokovania konferencie tak, ako sa sformulovali pre štátne orgány. Na prípravu a redakcii tejto analýzy sa zúčastnili J. H o r e c k ý (východiskový referát v prvom okruhu), F. K o č i š (východiskový referát v druhom okruhu), J. K a č a l a, K. B u z á s s y o v á a J. B o s á k.

2. Jazyková politika je koncentrovaný výraz politického, teoretického a praktického vzťahu istého ideologického systému (istej riadiacej sféry) k jestvovaniu, fungovaniu, rozvoju a vzájomnému pôsobeniu jazykov, k ich úlohe v živote národa, resp. spoločnosti. Predmetom jazykovej politiky nie je sám jazyk (jazyky), ale vzťah spoločnosti a jazyka, resp. spoločenské podmienky používania jazyka v danom komunikačnom spoločenstve. Ak je toto spoločenstvo jednojazykové, je pôsobenie jazykovej politiky jednoduchšie a cieľ ľahšie vymedziteľný: usilovať sa o dosiahnutie všestranného rozvoja daného jazyka v súlade s úsilím o premenu spoločnosti. Vo viacjazykových spoločenstvách úlohou jazykovej politiky je sledovať a usmerňovať vzťah medzi jednotlivými jazykmi najmä z hľadiska

uplatňovania, rozširovania alebo obmedzovania komunikačných sfér jednotlivých jazykov.

Táto vonkajšia jazyková situácia je nerozlučne spätá s vnútornou situáciou daného jazyka, s možnosťami rozvíjania jeho systému a všetkých jeho funkcií. Na rozvoj vnútorného stavu jazyka má pôsobiť tá činnosť jazykovedcov, ktorá sa v buržoáznej sociolingvistiky označuje ako jazykové plánovanie. U nás zatiaľ existujú otvorené problémy v terminologickom označení tejto činnosti jazykovedcov, a to aj v obsahovom, aj v rozsahovom vymedzení tohto pojmu. V buržoáznej jazykovede pojem jazykové plánovanie zahŕňa všetku zámernú a cieľavedomú činnosť v oblasti jazyka (napr. priznanie štatútu štátneho jazyka jednému z jazykov používaných na danom teritóriu, dotváranie spisovného jazyka z nárečových útvarov, reformy grafiky a pravopisu, riešenie bilingvizmu, medzinárodného dorozumievania a pod.). V modifikovanej podobe sa pojem jazykové plánovanie používa aj v marxistickej jazykovede; v súčasnej situácii by sa mohlo uvažovať o jeho nahradení novým pojmom — jazykovedná politika.

Na formovaní a realizácii jazykovej politiky socialistického štátu participuje jazykoveda predovšetkým tak, že a) zúčastňuje sa na vymedzovaní jazykových situácií, b) skúma jazykové fakty týchto situácií a prostredníctvom nich charakterizuje jazykové situácie, c) zúčastňuje sa na formulácii cieľov jazykovej politiky, d) spolupôsobí pri plnení týchto cieľov v priebehu realizácie cieľov jazykovej politiky, e) vyvíja cieľavedomú plánovaciu činnosť, na základe ktorej vznikajú zdôvodnené prognózy, programy a plány pre jazykovú politiku.

Cieľom jazykového plánovania a riadenia v socialistickej spoločnosti je rozvoj samého jazyka ako špecifickej spoločenskej činnosti v zmysle zvyšovania jeho efektívnosti v spoločenskom styku.

3.1. Pokiaľ ide o jazykové kontakty, v situácii nášho socialistického štátu je to predovšetkým vzťah češtiny a slovenčiny, v SSR aj vzťah slovenčiny a maďarčiny. V dvojazykovej situácii, aká sa vyvinula u nás, nemôže byť cieľom forsírovanie jedného z národných jazykov ako nadnárodného ani rozvíjanie česko-slovenského bilingvizmu (bilingvizmus stráca zmysel, keď sa možno dorozumieť vlastnými jazykmi). Existujú však isté problémy v jazykovej úrovni (kultúre) tých našich spoluobčanov, ktorí z pracovných dôvodov aktívne používajú češtinu aj slovenčinu (Slováci žijúci v českom prostredí, Česi žijúci na Slovensku). Rovnoprávne postavenie obidvoch našich národov v československom federatívnom štáte umožňuje posudzovať tieto vzťahy bez predsudkov a purizmu a mať na mysli len prospech socialistického štátu. Aktuálny je z tohto hľadiska porovnávaci výskum češtiny a slovenčiny, tvorba diferencných slovníkov a príručiek. Kontakty našich jazykov sú prirodzené a situácii by prospelo, keby sa o nich ho-

vorilo aj v popularizačných článkoch venovaných jazykovej kultúre v prostriedkoch masovej informácie a propagandy.

Spisovný jazyk ako jeden zo znakov národa zohrával práve v novších národných a štátnych dejinách aj dôležitú politickú úlohu. Bol to okrem iného dôsledok špecifického historického vývoja slovenského národa v mnohonárodnostných štátnych útvaroch, kde sa stal objektom asimilačných a odnárodnovacích zámerov vládnúcich tried. Po vytvorení Československej republiky v r. 1918 jazyk neprestal byť dôležitým národnopolitickým faktorom, lebo fikcia čechoslovakizmu, ktorej nositeľmi neboli len buržoázni politici, ale aj renomovaní vedeckí pracovníci vrátane jazykovedcov, literárnych vedcov a historikov, vyvolala na slovenskej strane známe obranné reakcie. Po oslobodení a víťazstve socialistickej revolúcie sa v zmysle výdobytkov Slovenského národného povstania a zásad Košického vládneho programu riešila aj slovenská otázka, čo zabezpečilo plnoprávny rozvoj spisovnej slovenčiny. Do popredia sa dostava nie obrana, ale rozvíjanie a kultivovanie jazyka. Úzky vzťah medzi spoločenskými podmienkami a vývinom jazyka sa však prejavoval (aj keď menej otvorene) aj počas socialistickej výstavby (v jazykovej politike sa v 60. rokoch prejavilo preceňovanie zblížovacích národnostných a jazykových procesov).

V tejto súvislosti možno konštatovať, že purizmus ako jav vyvolaný istou spoločensko-politickou a kultúrnou situáciou je dnes objektívne prekonaný. Sedemdesiate roky, prekonanie krízového obdobia v živote našej spoločnosti priniesli zásadný obrat aj v jazykovede: dôsledné uplatňovanie princípov leninskej politiky roznoprávnosti národov a jazykov a prehlbujúca sa jednota našich národov vo federatívnom štáte odstránili spoločensko-politické korene puristického obranárstva, resp. názov o havarijnom stave slovenčiny v 60. rokoch. Ak dnes niektoré javy najmä nejazykovedci hodnotia ako puristické, ide vlastne o nefunkčné, mechanické vysvetľovanie jazykových javov, bez ideologického zacielenia (napr. hodnotenie jazykových prostriedkov iba podľa stupnice správne — nesprávne so zanedbávaním ich vecnej primeranosti, vhodnosti, zrozumiteľnosti, spoločenskej zacieľnosti; mechanické dodržiavanie jednotného interného úzu niektorých vydavateľstiev bez ohľadu na historickú a žánrovú typológiu textov; odmietanie všetkých cudzích slov bez ohľadu na aktuálne komunikačné potreby a pod.).

Súčasnú česko-slovenskú jazykovú situáciu, dialekticky ovplyvňovanú aj prejavmi internacionalizácie jazykov, charakterizuje tendencia, že pri čoraz užších kontaktoch vo všetkých oblastiach života tzv. slabšie jazyky reagujú na vplyv silnejšieho jazyka tým, že sa niektorými prvkami delimitujú od iných jazykov, aby mohli byť osobitným komunikačným prostriedkom daného národa. Táto delimitácia je však výlučne založená na prin-

cípoch jazykovej funkčnosti, absentuje v nej akýkoľvek negatívny ideový postoj.

3.2. Aktuálny je výskum maďarsko-slovenského bilingvizmu u našich spoluobčanov maďarskej národnosti, jeho psychologických a sociálnych aspektov, špecifických príčin vzniku, ako aj hľadanie vhodných motivácií na osvojenie si slovenčiny, zvýšenie efektívnosti vyučovania slovenčiny na základných školách, resp. aj na materských školách s vyučovacím jazykom maďarským, keďže je to podľa psychológov optimálne vekové obdobie na ľahké osvojenie si druhého jazyka. Cieľom nie je poslovenčovať maďarskú menšinu, lež odstrániť istú nevýhodu, ktorú môže najmä maďarská mládež pociťovať pri voľbe vyššieho typu školy, pri voľbe povolania a pri uplatnení sa v povolani.

3.3. Jazykovopolitický aspekt nadobúda dnes na význame aj pri vyučovaní cudzích jazykov. Je potrebné zladíť vysokoškolské štúdium niektorých jazykov s potrebami spoločenskej praxe. Jazykovopoliticky aktuálna je nová koncepcia budovania filologických odborov, najmä tzv. malých filológií, ktorá by zohľadňovala súčasné i prognosticky predvídateľné potreby spoločenskej praxe (zladenie s predpokladanou prognózou rozvoja vzťahov ČSSR s krajinami príslušnej jazykovej oblasti — španielčina, portugálčina, arabčina a pod.).

Naliehavým problémom, ktorý vyžaduje riešenie, sú niektoré nepokryté oblasti jazykovej praxe: tvorba prekladových slovníkov a gramatík cudzích jazykov, no aj vlastná reprodukcia jazykovedy — oblasť výchovy budúcich jazykovedcov a kultúrnych pracovníkov s tvorivým vzťahom k jazyku, ktorí by zabezpečovali túto oblasť jazykovednej a kultúrno-politickej práce. Túto funkciu prestávajú plniť filologické fakulty odvtedy, ako prijali jednotné učebné osnovy s pedagogickými fakultami pre výchovu učiteľov stredných škôl.

4. Kultúra jazyka sa odvodzuje z chápania jazyka ako kultúrneho fenoménu vôbec. Jazyková komunikácia je neodmysliteľnou zložkou ľudskej činnosti a kultúra tejto komunikácie je logickým dôsledkom starostlivosti nielen o jazyk, ale o kultúru vôbec. V socialistickej spoločnosti je jazyk a jeho kultúra politikum interpretované v duchu marxistickej filozofie a leninskej národnostnej politiky a v súlade so životnými potrebami socialistickej spoločnosti. Vzťah jazykovej kultúry a jazykovej politiky má preto v socialistickej spoločnosti jednoznačne všeobecnokultúrny, kultúrno-spoločenský a sociolingvistický charakter. Jazyková kultúra a jazyková politika v socialistickej spoločnosti sú postavené na objektívnych základoch, majú oporu v celkovom pláne rozvoja kultúry a vedy a hlboké korene v demokratizácii jazyka a života našej spoločnosti.

Jazyková kultúra sa z jazykovedného, príp. sociolingvistického hľadiska

vymedzuje: a) ako istý stav v používaní spisovného jazyka, ktorý je výsledkom cielavedomého regulovania jazykového úzu aj výsledkom vedeckého výskumu národného jazyka; b) ako cielavedomá činnosť pri kultivovaní spisovného jazyka ako celonárodnej a záväznej formy dorozumievania. Objektom jazykovej kultúry je predovšetkým spisovný jazyk, hoci kultivovanosť ako pozitívna vlastnosť vyjadrovania môže byť atribútom aj iných foriem národného jazyka.

Pre rozvíjanie jazykovej kultúry je veľmi dôležitá primeraná teória súčasného spisovného jazyka. Chápanie spisovného jazyka ani v slavistických reláciách nie je úplne jednotné, funkcia spisovného jazyka v spoločnosti sa do istej miery prehodnocuje a viac sa zdôrazňujú komunikatívne a spoločenské aspekty celého národného jazyka. Spisovnému jazyku sa však stále pripisuje funkcia jednotnej celonárodnej a záväznej formy dorozumievania. Ukazuje sa, že by bolo užitočné dopracovať novú teóriu spisovnej slovenčiny a nezostať iba na diskusnej úrovni.

Úroveň jazykovej kultúry závisí vo veľkej miere od výsledkov základného výskumu spisovného jazyka a národného jazyka vôbec. Tu sa ukazujú ešte isté nedostatky najmä z hľadiska vyváženosti a rovnomernosti výskumu, ako aj v pravidelnom vydávaní potrebných jazykových príručiek a pomôcok. Jazyková kultúra závisí ďalej od náležitej kodifikačnej činnosti jazykovedcov, od jej pružnosti, pohotovosti a vhodnosti z hľadiska komunikatívnych potrieb našej spoločnosti, a to najmä v slovnej zásobe, ktorá najintenzívnejšie odráža ekonomický, politický, technický a kultúrny rozvoj celej našej spoločnosti. Vedecky a kultúrno-spoločensky zdôvodnená kodifikácia spisovného jazyka pomáha usmerňovať a stabilizovať jazykový úzus najmä v prostriedkoch masovej informácie a propagandy, v administratívnej agende, v odbornej terminológii, v používaní internacionálnych a cudzích slov a pod.

Z jazykovedných, jazykovopolitických a spoločenských aspektov je zřejmé, že usmerňovanie používania spisovného jazyka v celom rozsahu je nevyhnutné, ale na druhej strane aj prirodzené, lebo takmer všetky spoločenské aj individuálne činnosti človeka sú usmerňované a riadené príslušnými právnymi, etickými, administratívno-právnymi a ostatnými spoločenskými normami. Medzi ne patrí aj jazyková norma.

5. Činnosť jazykovedcov v oblasti výskumu jazyka a jazykovej kultúry je zároveň istým druhom politickej činnosti. V rámci užšej špecifikácie ju možno nazvať jazykovednou politikou. Jazykovedná politika musí byť v súlade s jazykovou, kultúrnou a národnostnou politikou Komunistickej strany Československa a vlády. Osvedčené princípy tejto jazykovej, kultúrnej a národnostnej politiky (rovnoprávnosť národov a národností a ich jazykov; utváranie národných útvarov; rozvoj národných kultúr na zá-

klade národných jazykov, vytváranie podmienok pre rozvoj všetkých národov, národností, ich jazykov a kultúr) treba aplikovať aj na rozvíjanie integračných tendencií a konvergentný vývin slovnej zásoby v krajinách reálneho socializmu.

Treba zachovávať kultúrne dedičstvo aj v oblasti výskumu a kultivovania jazyka, ale pritom dbať na znižovanie kulturologickej vzdialenosti medzi jazykmi v ČSSR, zvýšenú pozornosť venovať spoločným výrazovým prostriedkom v súvislosti s budovaním spoločnej socialistickej kultúry v ČSSR.

Pri rozhodovaní o konkrétnych jazykových prostriedkoch zároveň s rozvíjaním hodnôt spisovného jazyka je potrebné dbať na zásadu optimálnej komunikácie. Pri základnej orientácii na spisovnú formu slovenčiny súčasne poukazovať na diferenciáciu jazykovej komunikácie podľa sociálnej situácie i podľa cieľa komunikácie.

Pri zdôrazňovaní celonárodného charakteru jazyka, ako aj jazykovej a sociálnej diferenciácie sa treba opierať nielen o sústavu preskripčných pravidiel a kodifikačných príručiek, ale budovať u používateľov pevný hodnotový systém založený na poznávaní jazyka ako celku.

Treba rešpektovať vývinové procesy jazyka najmä s výhľadom do budúcnosti (všimáť si a vysvetľovať nové, progresívne javy v slovnej zásobe, ale aj v gramatike a výslovnosti).

Podiel lingvistiky na formulovaní cieľov a realizácii jazykovej politiky by zvýšili nové výskumné programy, ako rozvoj národných jazykov ČSSR vychádzajúci z prognostického posúdenia ich vzájomných vzťahov; vzťah našich národných jazykov k jazykom národností; vzťah našich jazykov k svetovým jazykom najmä k ruštine ako integrujúcemu jazyku svetovej socialistickej sústavy; úloha jazyka, jazykovej komunikácie vo vedecko-technickom rozvoji a pri zvyšovaní úrovne vzdelanosti; efektívne využívanie jazyka v propagandistickej a agitačnej činnosti.

Pri uvažovaní o perspektívach rozvoja jazykovej kultúry treba vychádzať predovšetkým z toho, že ide o rozvoj jazykovej kultúry v období budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti a zákonitého rozvoja vedecko-technickej revolúcie. Jazyková situácia z hľadiska rozvoja spisovného jazyka a jeho kultúry je v súčasnej etape budovania rozvinutej socialistickej spoločnosti objektívne priaznivá, pretože socialistická spoločnosť umožňuje a podporuje všestranný rozvoj spisovného jazyka vo všetkých sférach spoločenského života a priaznivo ovplyvňuje celkový rozvoj národného jazyka. Od každého člena našej spoločnosti sa budú vyžadovať stále vyššie ideologické, pracovné, odborné a morálno-vôľové kvality a bude sa vyžadovať aj celková kultúrna úroveň členov našej spoločnosti. Integrovanou súčasťou tejto kultúry sa už dnes stáva kultivované vyjadrovanie, preto aj spisovný

jazyk bude nevyhnutnou a prirodzenou súčasťou aktivity, resp. osobného i kolektívneho správania sa socialistického človeka. Úmerne tomu sa zvýšia nároky na výsledky základného výskumu spisovného jazyka a národného jazyka a bude potrebný dôkladný sociolingvistický výskum používateľov národného jazyka a spisovného jazyka osobitne.

V oblasti kodifikačnej činnosti bude potrebné dosiahnuť optimálny spoločenský charakter kodifikácie spisovného jazyka, dosahovať väčšiu pružnosť a perspektívnosť kodifikačných aktov.

Metódy zvyšovania jazykovej kultúry treba založiť dôsledne na rozvíjaní zákonitostí jazyka a jeho funkcie v spoločnosti a na aktívnom vzťahu spoločnosti k jazyku, no najmä na aktívnom a tvorivom vzťahu spisovateľov, publicistov, redaktorov, pedagógov a všetkých kultúrnych pracovníkov, ako aj pracovníkov z riadiacej sféry k spisovnému jazyku. Úsilie jazykovedcov v oblasti jazykovej kultúry sa bude opierať o všeobecne prijímaný predpoklad, že jazyková kultúra je integračnou súčasťou celkovej kultúry socialistickej spoločnosti.

Klára Buzássyová

KONKURENCIA SLOVOTVORNÝCH TYPOV S FORMANTMI *-ITA* A *-OSŤ*

Cieľom tohto príspevku je hlbší pohľad na koreláciu týchto slovotvorných typov: internacionálny základ + formant *-ita*, internacionálny základ + formant *-osť*, ktoré si konkurujú pri tvorení názvov vlastností.

Na názvy s touto štruktúrou sa vzťahuje charakteristika platná pre abstraktá vôbec: patria zväčša k intelektuálnej lexike, štylisticky často posunutej do knižnosti alebo odbornosti. Aj keď vo všeobecnosti možno konštatovať, že deriváty s formantom *-ita* sú konkurenčnými prostriedkami pri vyjadrovaní rovnakých významov, aké sa vyjadrujú útvarmi s formantom *-osť*, neznamená to, že pri všetkých názvoch na *-ita* naozaj ide o konkurenčné a pritom celkom synonymické a funkčne aj komunikačne rovnocenné prostriedky, rovnoznačné formáciám s domácim formantom. Aj tu platí, že systémová synonymita útvarov s formantmi *-ita/-osť* sa v rozličných štýlových a komunikačných sférach a v rozličných kontextoch nerealizuje vždy rovnako. Skôr možno konštatovať, že v slovenčine izolexémické (rovnakokoreňové) názvy vlastností s internacionálnym základom a derivačnými morfémmi *-ita*, *-osť* tvoria lexikálnosémantický mikro-

systém a koreláciu, ktorej členy sa vyznačujú tým, že a) tvoria výrazové varianty (štylisticky i sémanticky rovnocenné prostriedky), b) využívajú sa ako prostriedky štylistickej diferenciacie, t. j. ako štylistické synonymá, c) tvoria prostriedky diferencované sčasti aj sémanticky a z hľadiska komunikačných sfér (napr. terminologická lexika, publicistická lexika, bežná slovná zásoba).

Korelácia slovtvorných typov *-ita/-osť* je v slovenčine zaujímavá aj z hľadiska dialektiky synchronického a diachronického pohľadu, ktorá podmieňuje diferenciaciu týchto typov na osi knižnosť — neutrálnosť — hovorovosť, a to najmä v porovnaní s inými slovanskými jazykmi. Všeobecne možno fungovanie tejto korelácie pokladať za jeden z prejavov internacionalizácie jazyka, procesu, ktorý v súčasnosti zasahuje prakticky všetky jazyky. Tento proces však má v jednotlivých jazykoch a v nich v rámci rozličných mikrosystémov popri črtách zhodných s inými jazykmi aj svoje špecifické črty. Dokladom toho je aj korelácia slovtvorných typov na *-ita/-osť*. M. Minović (1983, s. 124—125) vo svojom príspevku pre IX. medzinárodný slavistický zjazd v Kyjeve konštatoval, že v súčasnej srbochorvátčine sa aktivizuje svojský jazykový proces (autor ho nazýva itetizácia), ktorý možno v rámci tvorenia slov v srbochorvátčine pokladať za inováciu. Spočíva v tom, že vznikla nová derivačná morféma *-itet*, ktorá je v súčasnosti produktívna, vyskytuje sa nielen pri substantívach, ktoré sa v minulosti končili na *-ost* (aktívnosť — *aktivitet*), ale aj pri substantívach s inými slovtvorno-sémantickými charakteristikami, napr. *odiozitet*, *kolektivitet*. Ukazuje sa, že aj v slovenčine sa dá hovoriť o istej obdobe takéhoto procesu, pravda, tento proces je limitovaný inými procesmi a uplatňuje sa v obmedzenej miere. Aj v slovenčine možno v súčasnosti označovať dotváranie derivátov s formantom *-ita* ako novších prostriedkov obohacujúcich najmä knižnú vrstvu jazyka a slúžiacich štylistickej diferenciacii na osi knižnosť — neutrálnosť — hovorovosť. Treba tu však hovoriť o tendencii pôsobiacej v obmedzenej miere, a to preto, že v slovenčine nejde o novú derivačnú morfému *-ita*, skôr len o jej väčšiu produktivnosť. V spisovnej slovenčine totiž už relatívne dlho existuje veľa názvov s týmto formantom a pomerne dlhú (asi štyridsaťročnú) existenciu má aj variantné fungovanie formantov *-ita/-osť*. Okrem toho proti procesu analogickému spomínanej itetizácii v slovenčine funguje protichodný proces — zámena internacionálneho formantu domácim formantom, teda konkrétne dotváranie názvov s formantom *-osť* k starším názvov s formantom *-ita*. Produkt tohto procesu — tvorenie a existenciu dvoch radov izolexémických slov s rozdielnymi formantmi chápeme ako súčasť adaptácie internacionálnych slov v domácom systéme. Je to proces, ktorý vedie k vyššiemu stupňu zdomáčovania internacionalizmov. Mohli sme ho jasne sledovať aj pri opise

konkurencie iných dvojíc slovotvorných typov, napr. *-(iz)ácia/- (ova)nie* (porov. Mihov, 1980; Buzássyová, 1983; tam aj odkazy na ďalšiu literatúru). V každom prípade však aj porovnanie s inými slovanskými jazykmi ukazuje, že oživenie produktívnosti slovotvorného formantu *-ita* je ďalšia vlastnosť, ktorá zblízuje slovenčinu (aj češtinu) so srbochorvátčinou a kladie ich do protikladu napr. s poľštinou, kde slovotvorné opisy sufix *-ita* vôbec neregistrujú, alebo s ruštinou, v ktorej síce existuje niekoľko osihotených slov s týmto zakončením (*nejtralitet, suverenitet, imunitet*), ale slovám s formantom *-ita* v slovenčine zodpovedajú v ruštine prevažne internacionálne pomenovania s formantom *-osť* alebo abstraktné názvy s týmto formantom utvorené z domácich základov (porov. slov. *aktivita* — rus. *aktivnost*, slov. *debilita* — rus. *debiľnosť*, slov. *stabilita* — rus. *stabilnosť*; *stabilita* (jazyka) — *ustojčivosť* (jazyka); slov. *produktivita práce* — rus. *proizvoditeľnosť truda*; slov. *senzualita* — rus. *čuvstvennosť*).

Nižšie si všimneme, ako sa relácia (a konkurencia) slovotvorných typov s formantmi *-ita/-osť* v súčasnej slovenčine konkrétne prejavuje. Usilovali sme sa sledovať túto koreláciu v dlhšom časovom rozpätí, a teda aj v istom diachronickom pohľade. Na novší výskyt názvov s formantom *-ita* oproti názvom na *-osť* alebo naopak usudzujeme aj na základe konfrontácie materiálu kartotéky budovanej pre projekt Dynamika slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny (ďalej DSZ — materiál z posledných pätnástich rokov 1970—1985) s tromi časovými vrstvami lexikálnej kartotéky JÚLŠ SAV (1. najstarší materiál — slovná zásoba zhruba do r. 1950; 2. materiállová základňa SSJ — do r. 1968; 3. najnovší materiál od 70. rokov).

1. Na prvom mieste možno uviesť názvy vlastností, ktoré sa v bežnom jazyku, ale častejšie v inej komunikačnej sfére (odbornej, odbornopopularizačnej i v publicistike), používajú ako pomenovacie prostriedky predovšetkým v podobe derivátov s internacionálnym základom a internacionálnym formantom *-ita*: *totalita, nervozita, invalidita, sexualita* a pod. Varianty s formantom *-osť*, ktoré sú systémovo možné a ktoré preto zachytáva aj Slovník slovenského jazyka (SSJ), sa v textoch nepoužívajú, alebo sa používajú len zriedka. Práve preto, že útvary s formantom *-ita* vystupujú fakticky ako jediné výrazové prostriedky, sú štylisticky neutrálné, ich knižný či odborný charakter sa neuvedomuje. Ráz odbornosti (termínu) si zachovávajú napr. názvy *integrita* (i práv.), *heterogenita, tonalita* (hud.), *senzibilita* (i psych.), *intersubjektivita, intertextualita*. Príklady:

...predstaviť svet v jeho *totalite*. (N. Krausová) — Tentoraz sa ma vôbec nechytala *nervozita*. (D. Machala) — Dokázala sa biologická *heterogenita* bunkovej populácie ľudských nádorov. (Správa o činnosti SAV, 1982) — Plagátovanie pokračuje v rovnakom rytme a *periodicite*. (Smena) — Ingarden sa

snaží ... pomocou kategórie *intersubjektivitu* zbaviť teoretické ponímanie estetického subjektu solitérnosti. (RSL 1983)

SSJ spracúva substantíva s formantom *-ita* prevažne ako osobitné heslá. Tam, kde sú pri adjektíve na *-ita* prihniezdované aj podoby s formantom *-osť* (napr. *nervóznosť, totálnosť*), ide zrejme o čistú transpozíciu adjektíva do substantíva. Formant *-osť* je totiž základným, najuniverzálnejším a najproduktívnejším prostriedkom transpozície významu vyjadreného adjektívom do substantíva, teda do podoby spredmetnenej vlastnosti bez dodatočných sémantických špecifikácií. Preto sa mu pri čistej transpozícii vždy dáva prednosť, porov. *Rozčulovali ma jeho nervózne pohyby* — *Rozčulovala ma nervóznosť jeho pohybov* (nie **nervozita jeho pohybov*). Tento transpozíčný test ukazuje, že názov *nervozita* je skôr pomenovaním stavu, ktorý prisudzujeme subjektu (nositeľovi) stavu ako celku, kým *nervóznosť* je názvom vlastnosti, príznaku, ktorý môžeme pripísať aj časti celku. Niekedy ide o systémové dotvorenie lexikografom bez opory o materiál; napr. na podoby *brutálnosť, periodickosť* sme nenašli doklady ani v jednej z troch spomínaných vrstiev lexikálnej kartotéky JÚLŠ; podobu *periodickosť* máme doloženú len v kartotéke DSZ: *Už názvy jeho prác dotýkajúcich sa tejto otázky sú výrečné: periodickosť obchodných kríz a ich fyzikálne vysvetlenie* (P. Rapoš).

2. Druhý prípad predstavujú izolexémické dvojice slov s internacionálnym základom a internacionálnym formantom *-ita* alebo s domácim formantom *-osť*, ktoré tvoria výrazové varianty, t. j. významovo aj štylisticky rovnocenné, a to neutrálne jazykové prostriedky, napr. *agresivita* — *agresívnosť, absurdita* — *absurdnosť, aktivita* — *aktívnosť, genialita* — *geniálnosť, kolegiálnosť* — *kolegiálnosť, objektivita* — *objektívnosť, popularita* — *populárnosť, (ne)stabilita* — *(ne)stabilnosť*. Príklady:

... bezuzdná *agresívnosť* voči iným národom... (Gosiorovský) — Príliš mierna, zhovievavá výchova dáva voľný priechod detskej *agresivite*. (Zdravie) — ... typická pre Härtlinga je nadsádzka, výsmech, pocit *absurdity* života. Preto sa pokúšame demaskovať celú *absurdnosť* tohto obdobia. (L. Jurík) — Na tomto poli sa jeho *genialita* prejavuje v najrozvinutejšej forme. (Pd) — Nemohol som neuznať *geniálnosť* organizácie práce. (Poničan) — Lacko vlastne ani nemal bližších priateľov, ktorí by mohli na takomto kare pripomenúť jeho *kolegiálnosť, žičlivosť* a dobrotu. (A. Plávka) — Bol z *kolegiality* a ignorantstva potľapkávaný po pleciach. (A. Matuška) — Nežiadúca migrácia pracovných síl, *nestabilita* kádrov vyvolávali vo vedení závodu vrásky. (SNN) — Ozónová vrstva na Marse sa vyznačuje *nestabilnosťou*. (SNN)

Obidva varianty sú doložené aj v lexikálnej kartotéke JÚLŠ. Variantnosť však neznamená úplnú synonymickú zameniteľnosť vo všetkých kontex-

toch, napr. pri slove *aktivita* treba počítať s lexikalizovaním niektorých spojení (*letná aktivita*).

V rámci druhej skupiny členov korelácie slovo tvorných typov *-ita/-ost* možno spomenúť aj rovnocenné prostriedky, ktoré nie sú štylisticky celkom neutrálne (majú skôr knižný ráz). Platí pre ne charakteristika knižných slov, ako ju priliehavo podala M. Pisárčiková (1982, s. 88, 90). Z dvojíc slov, z ktorých obidvom členom možno takto pripísať príznak knižnosti, a pritom ich charakterizuje aj príslušnosť k odbornej alebo publicistickej komunikačnej sfére ilustratívne uvádzame: *uniformita* — *uniformnosť*, *adaptabilita* — *adaptibilitnosť*, *monumentalita* — *monumentálnosť*, *proporcionalita* — *proporcionálnosť*, *transcendentalita* — *transcendentálnosť*, *ikonicita* — *ikonickosť*, *komplementarita* — *komplementárnosť*, *variabilita* — *variabilnosť*. Príklady:

... kultúra musela javiť *uniformnosť*. (KŽ) — ... *uniformita* jednotlivých populácií... (Správa o činnosti SAV, 1982) — Princíp komplementarity... (Metodolog. princípy fyziky) — *Komplementárnosť* (SSLT); porov. i variantnosť doloženú v tom istom texte: Podobne je to aj so vzťahom medzi *proporcionalitou* a *disproporcionalitou* kapitalistickej výroby. (P. Rapoš) — Práve v tom spočíva zmysel vzťahu medzi rovnováhou a nerovnováhou, *proporcionálnosťou* a *neporcionálnosťou* kapitalistickej výroby. (P. Rapoš) — ... negatívne účinky vonkajších ekonomických vplyvov by sa mohli výrazne zmierniť pri vyššej *adaptabilite* našej ekonomiky na meniace sa vonkajšie podmienky jej fungovania. (BRSS) — ... špecialistom so širokým rozhľadom a *adaptabilnosťou*. (Elektrón)

3. Jadro korelácie slov prislúchajúcich slovo tvorným typom *-ita/-ost* a súčasne najdynamickejšou zložkou tohto lexikálno-sémantického a slovo tvorného mikrosystému, ktorá najzreteľnejšie dokumentuje pohyb v tejto časti slovnej zásoby, predstavujú prípady, kde sa členy izolémických dvojíc diferencovali ako štylistické synonymá, a to tak, že útvary s formantom *-ita* predstavujú knižný alebo knižnejší variant, útvary s formantom *-ost* sú voči nim neutrálne alebo menej knižné. Aj táto štylistická diferenciácia typov *-ita/-ost* potvrdzuje platnosť postrehu viacerých lingvistov, že z hľadiska dlhšieho časového úseku zriedkakedy existuje v neutrálnej pozícii popri sebe viac štylisticky rovnocenných variantov; takéto variantné prostriedky majú tendenciu sa funkčne alebo štylisticky diferencovať (Bosák, 1981, s. 153). Na niektoré prípady tejto diferenciácie poukázala M. Pisárčiková (1982, s. 90), keď medzi knižnými slovami cudzieho pôvodu spomína aj slová *uniformita*, *autenticita*, *labilita* najmä oproti viac zdomácneným podobám *autentickosť*, *labilnosť*.

Materiál, ktorý sme skúmali, ukázal, že prípady, pre ktoré platí táto štylistická diferenciácia a teda vzťah štylistickej synonymity medzi členmi

korelácie *-ita/-ost*, sú skutočne početné a stále sa dopĺňajú. Dopĺňajú sa v dôsledku už naznačených dvoch procesov: a) vďaka pribúdaniu slov s formantom *-ita* obohacujúcich knižnú vrstvu slovenskej lexiky, pričom životnosť knižných slov vôbec podporuje aj uvedomovaný a často využívaný protiklad k hovorovým slovám (Pisárčiková, 1982, s. 91) a dodajme, že aj k neutrálnym slovám; b) vďaka procesu zdomácnovania internacionálnych slov, t. j. konkrétne vďaka dotváraniu slov s domácim formantom *-ost* k jestvujúcim alebo aj novoutváraným slovám s formantom *-ita*, čím sa skúmaná korelácia obohacuje na póle neutrálnych slov alebo slov smerujúcich v spisovnom jazyku do neutrálnej pozície. Vo vzťahu štylistických synonym *knížné slovo* — *neutrálne slovo* sú napr. dvojice *atraktivita* — *atraktivnosť*, *autenticita* — *autentickosť*, *akceptabilita* — *akceptovateľnosť*, *aplikabilita* — *aplikovateľnosť*, *direktivita* — *direktivnosť*, *historicity* — *historickosť*, *slovacita* — *slovenskosť*, *plasticita* — *plastickosť*, *poeticita* — *poetickosť*, *potencialita* — *potenciálnosť*, *sugestivita* — *sugestivnosť*, *simultaneita* — *simultánnosť*. Kontextové príklady, v ktorých sú použité deriváty s formantom *-ita* so štylistickou hodnotou knižnosti v protiklade s neutrálnymi náprotivkami a formantom *-ost* môžeme dokumentovať ukážkami z publicistických a odborných prejavov z okruhu spoločenskovedných disciplín (literárna veda, filozofia, ekonómia a pod.), ktorých časť výraziva sa tradične pokladá za zdroj obohacovania knižnej lexiky. V príkladoch sa ozrejmuje aj istá exkluzivnosť, slohová nadnesenosť prostriedkov s formantom *-ita*:

... ak sa nachádzajú pri mimoriadne vhodných prírodných *atraktivitách*, ako sú lyžiarske a turistické terény, jazerá... (SNN) — Režisér sa pritom spoľahol na nosnosť autorkinho konfrontačného zámeru a na istú *atraktivnosť* zasvätenej sondy do vnútorného sveta ženy. (Vč) — ... vtláča všedným príbehom Ústia Riečok pečať epicko-naratívnej *autenticity*. (SP) — V epoche ideologických sporov medzi rozličnými formami kresťanstva hrá dôležitú úlohu *autenticosť* textu. (J. Vilikovský) — Mimoriadne by sa posilnila *direktivita* úloh v raste efektívnosti. (NS) — ... *Direktivnosť* plánov teda v našom náčrte ostáva. (NS) — ... chcel zaujať stanovisko k aktuálnym problémom *historicity* spoločenského vedomia. (SP) — Všade pracuje s optikou *historickosti*. (KŽ, 1966) — ... čo generativisti nazývajú gramatikalitou vety a van Dijk jej stupňom *poeticity*. (N. Krausová) — Takisto *poetickosť* verša sa nevyčerpáva... (N. Krausová) — Nárečové výrazy ... dávajú jej dobovú a miestnu *plasticitu* a konkrétnosť. (V. Mihálik, SP, 1983) — K charakteristickej *plastickosti* inscenácie prispeli... (Film a divadlo). — Dôležitá bola pre neho [A. Baníka] predovšetkým otázka *slovacity*. (K. Rosenbaum) — Parodický princíp umožňuje viesť paralelu Kočanovou jánošíkovskou parafrázou a dnešnou, či „večnou“ *slovenskosťou* celkom čitateľne. (Nd) — ... črty pozitívnej vývojovej *kontinuity* koncepcie socialistickej literatúry (SP) — ... kniha bude... dokladom o *kontinuitnosti* tohto pracoviska s literárnym bádáním vôbec. (SP) — ... označovací zvukový materiál

existuje iba na rovine *simultánnosti*. (KŽ) — Stále častejšie sa poukazuje na problém *simultaneity* masovej komunikácie. (NS) — Aby sme sa vyhli *duplícite*. (úzus) — Edičná *duplicitnosť* udiera priamo do očí... (Rb)

Porovnanie materiálu kartotéky DSZ zachytávajúceho lexiku od r. 1970 s tromi vrstvami materiálu lexikálnej kartotéky JÚLŠ a so spracovaním abstraktných názvov v SSJ ukazuje, že za prípady novšieho dotvárania prostriedkov knižnej vrstvy slovenčiny môžeme pokladať napr. výrazy *simultaneita*, *sugestivita*, *plasticita*, *autenticita*, *direktivita* (novotvarom je i *direktívnosť*), *historicita*, *fakticita*, *potencialita*. Podoba *plastickosť* je doložená vo všetkých troch časových vrstvách kartotéky JÚLŠ, podobu *plasticita* máme iba z kartotéky DSZ, resp. z druhej časovej vrstvy lexikálnej kartotéky JÚLŠ, ale len z terminológie genetiky. Korelatívne dvojice s formantmi *-ita/-osť* vo viacerých prípadoch nahradili staršiu variantnosť *-osť/-čnosť*, v ktorej druhé podoby v priebehu posledných desaťročí zo slovnej zásoby vypadli ako nesystémové (nemajú oporu v prídavných menách na *-čný*), napr. *autentičnosť*, *plastičnosť*, *historičnosť*. Na druhej strane ako dôsledok druhého procesu, t. j. procesu dotvárania podôb s formantom *-osť* k starším internacionalizmom s formantom *-ita* vznikli názvy vlastností *adaptabilnosť* (nie je v najstaršej lexikálnej vrstve), *kontinuitnosť*, *duplicitnosť* (SSJ zachytáva iba podobu *kontinuita*, *duplicita*), *sugestívnosť* (je iba v 3. časovej vrstve kartotéky SSJ), *simultánnosť*, *suverénnosť*, *stabilitnosť*, *kolegiálnosť*, *uniformnosť*, *periodickosť*, *direktívnosť*, *precíznosť* a pod. Kým o podobe *precíznosť* sa v súčasnosti dá povedať, že úplne prevládla, zneutrálnevala, slovo *precízita* je doložené v najstaršej vrstve lexikálnej kartotéky JÚLŠ a v excerpzii pre DSZ iba z ústneho prejavu bilingvistu, príslušníka staršej generácie, v slovnej zásobe ktorého možno predpokladať petrifikáciu staršieho stavu, resp. pri jestvujúcej variantnosti výber „čistého“ internacionálneho prostriedku (internacionálny základ aj formant).

4. Štvrtú skupinu korelačných dvojíc slovotvorných typov *-ita/-osť* predstavujú dvojice, ktorých členy sa funkčne diferencovali, a to alebo sémanticky alebo z hľadiska sfér používania, takže ich nemožno pokladať za stylistické synonymá. Najčastejším rozdielom v komunikačných sférach je terminologické použitie oproti použitiu v bežnej slovnej zásobe alebo rozdielnosť daná použitím v rôznych terminologických sústavách (odboroch). Ide o prípady typu *suverenita štátu* (i práv., polit.) — *suverenita* i *suverénnosť správania sa človeka* (v bežnej slovnej zásobe, porov. *Svedčí o tom i suverenita, s akou si autor v tejto oblasti počína*. (SL); *neutralita štátu* — *neutrálnosť* (t. j. bezpríznakovosť) *spisovného prostriedku* (lingv.); *produktivita práce* (ekon.) — *produktívnosť* i *produktivita slovotvorného typu* (lingv.); *deformita* (lek.) — *deformácia* (v neterminologickom vyjadrovaní), porov. napr. *deformácie spoločenského života*.

du
st
u:
za
st
po
no
no
..
p
št
m
no
aj
fi
go
bo

ba
m
st
to
no
ro
re
ti
ac
re
no
..
(=
of
zť
ne
ro
m
pc
ne
dr
va

Sl

V lingvistickej terminológii jestvujú ako termíny obidve podoby *modalnosť* aj *modalita* (SSLT), porov. spojenia *modalnosť vety, výpovede; postojeová modalita*. Mimo tejto terminologickej sféry sme zaznamenali použitie slova *modalita* v literárnovednom texte ako čisto knižného synonyma za výrazy *podoba, spôsob stvárnenia*, porov. ...*trvá na príbehu v jeho surovej m o d a l i t e* (SP). Do istej miery podobný je vzťah medzi slovami *potenciálnosť — potencialita*. Je to príklad na čistú transpozíciu adjektívneho významu *potenciálny* do substantívnej podoby. Mimo prísne terminologického použitia stojí výraz *potencialita* v literárnovednom texte: ...*dochádza k jej posilneniu, k rozmnoženiu vývojových a výrazových potencialít* (J. Vilikovský), kde slovo *potencialita* môžeme chápať na štylistickej rovine ako výraznejšie knižné, slohovo nadnesenejšie synonymum oproti bežnejšiemu (ale takisto knižnému výrazu *potencia*) a oproti neutrálnemu slovu *možnosť*. Autor si však mohol vybrať slovo *potencialita* aj primárne zo sémantických dôvodov a použiť slovo fungujúce ako filozofický termín (*potencialita* = možnosť uskutočnenia, porov. Ivanová-Šalingová, M. — Maníková, Z., 1979, s. 702) determinologicky, mimo úzko odbornej (filozofickej) sféry vyjadrovania.

V rade prípadov funkčný a sémantický rozdiel medzi obidvoma podobami je v tom, že podoby s formantom *-osť* sa používajú, ako sme už spomenuli, častejšie v základnom transpozičnom význame, majú teda abstraktný význam vlastnosti, kým podoby s formantom *-ita* majú frekventovanejší sekundárny skonkrétnený význam, čo sa prejavuje aj v ich schopnosti tvoriť plurálové tvary (niekedy je plurálová forma častejšia). Tieto rozdielne významové použitia reprezentujú spojenia typu (filoz.) *objektívna realita*, (v bežnom jazyku) *životné reality, reality dneška: Aká je socialistická realita, pokiaľ ide o nadhodené otázky?* (NS) — (transpozícia adjektívneho významu do substantívnej podoby) *Je to reálny problém → realnosť tohto problému; Koldokola stáli oficiality* (= oficiálne osobnosti) — *diplomatický zbor, delegáti spoljkovej a krajskej vlády* (KŽ) — ...*na to Fero, vedúci výroby povedal, nechajme tak tie oficiality* (= oficiálne reči) (Vč) — (transpozičný význam) *prekročiť rámeč konvenčnej oficiality, oficialnosti; vybaviť si všetky formality* — (transpozičný význam) *zbaviť sa prvkov formálnosti* (formalizmu); *aktuality* (= aktuálne správy, napr. v televízii) — (transpozičný význam) *aktuálnosť istého problému; prírodné atraktivity* (= atraktívne objekty, lokality) — *atraktívnosť istého zamestnania; exkluzivita* (ekon. v zahraničnom obchode výhradné zastúpenie; porov. Ivanová-Šalingová, M. — Maníková, Z., 1979, s. 268) — (v bežnej slovnej zásobe) *exkluzivita i exkluzívnosť* (= výlučnosť), porov. ...*chápe túto dramatickú trojčlennosť svojich príbehov bez intelektuálskeho prepracovania nadbytočnosťami, prepíatym psychologizovaním a exkluzivitou*

(Nd). Podobne konkretizovaný význam má aj názov *priorita*, *priority* (= prioritné oblasti výskumu, výroby a pod.), porov. *Chemický priemysel bude mať ako dosiaľ priority pred mnohými inými priemyselnými odvetvami* (Malá encyklopédia chémie).

V úvodnej časti nášho článku sme konštatovali, že deriváty s formantom *-ita* sú v slovenčine konkurenčnými prostriedkami pri vyjadrovaní rovnakých významov, aké sa vyjadrujú pomocou formantu *-osť*. Keďže okrem prípadov prebratých v 4. bode celá naša predchádzajúca analýza bola v podstate zameraná na konkurenciu slovotvorných typov s formantmi *-ita/-osť* na štylistickej rovine, vraciame sa na záver k tomuto konštatovaniu a stručne naznačíme, o ktoré významy tu konkrétne ide. Aby sme ukázali mieru platnosti tézy o totožnosti významov, musíme už prekročiť rámec izolexémických dvojíc a overovať spomínané konštatovanie nielen na izolexémických výrazoch, ale aj na príkladoch lexém s rozdielnymi koreňmi (základmi).

Obidva skúmané formanty si konkurujú, teda slúžia v slovenčine na tvorenie názvov s týmito významami:

1. Spredmetnená vlastnosť (ako statický príznak) abstrahovaná od svojho nositeľa: *kolegialita* — *kolegiálnosť*; *genialita* — *geniálnosť*; *religiozita* — *nábožnosť*; *heterogenita* — *rôznorodosť*; *plasticita* — *plastickosť*, *názornosť*; *brutalita* — *surovosť*, *hrubosť* a pod.

2. Vlastnosť ako schopnosť, sklon k istej činnosti (dynamicky chápaná vlastnosť): *senzibilita* — 1. *citlivosť*, 2. *senzitivnosť*, *vnímavosť*; *muzikalita* — *muzikálnosť*, *hudobnosť*; *agresivita* — *agresivnosť*, *útočnosť*, *dobyvačnosť*; *adaptabilita* — *adaptabilnosť*, *prispôsobivosť* a pod.

3. Stav a chorobný stav (choroba): *nervozita*, *invalidita*, *gravidita* — *gravidnosť*, *tarchavosť*; *zafaženosť*, *ohrozenosť*, lek. *debilita*, *deformita*, *séropozitivita*; psych. *anxiozita*, bot. *kučeravosť* (listov), biol. *strečkovitosť* (prežúvavcov) a pod.

4. Význam opisateľný pomocou spojenia „taký ráz, charakter, ako označuje adjektívum v slovotvornom základe, alebo ráz, charakter toho, čo označuje substantívum v slovotvornom základe“: *fakticita* (diela), *historicitá* (spoločenského vedomia), *historickosť* (tejto chvíle), *slovacita* — *slovenskosť*, *kontinuita* — *kontinuitnosť*, *názakovosť*, *krízovosť* a pod.

5. Sekundárne konkréta — význam onomaziologicky opisateľný ako „nositeľ vlastnosti“, pričom nositeľom vlastnosti, určeným substantívom sú najčastejšie slová, reč, čin, vec, záležitosť. Pri tomto význame sa často uplatňuje komponent rozčlenenosti, preto prevažujú plurálové podoby názvov: *banalita* — *banálnosť*, *trivialita* — *triviálnosť*, *rozprávať niekomu intimacy* (intímne veci), *atraktivity* (atraktívne objekty, lokality), *oficiality* (oficiálne reči, oficiálne osobnosti); *skúmať kontraktivitu*, *etnicity* (kontras-

tívne javy, javy etnického charakteru, dosahu), *maličkosť, drobnosť, drobnosti* (drobné diela) majstrov; *vystrájať neprístojnosti* a pod.

V spomenutých významoch si útvary s formantmi *-ita/-osť* konkurujú dosť vyvážené, aj keď funkčná zaťaženosť nemusí byť rovnaká (napr. formant *-ita* je zaťažený v rámci názvov stavov najmä v odbornej lekárskej sfére, teda pri pomenúvaní chorobných stavov, kým v bežnej komunikácii a v publicistike pri názvoch stavov, ktoré sú výsledkom istých činností sa uplatňuje formant *-osť*, napr. *zabezpečenosť, pripravenosť*).

Existujú dva prípady významovej špecializácie analyzovaných formantov:

6. Pri kvantitatívnom slovtvornom type má výraznú prevahu formant *-osť* s variantmi (*-ovosť, -anosť, -nosť*). Aj keď existuje niekoľko prípadov s formantom *-ita* ako úzko odborných internacionalizmov, napr. *letalita* (smrtnosť), *mortalita* (úmrtnosť), *seizmicita* (geol. intenzita zemetrasenia), produktívnym formantom pri tvorení názvov s kvantitatívnym významom „počet, miera, množstvo X“ je predovšetkým formant *-osť* (porov. *chorobnosť, návštevnosť, zásluhovosť*) (Buzássyová, 1983).

7. Formant *-ita* je špecifikovaným prostriedkom na vyjadrovanie významu „abstraktne alebo konkrétnejšie chápaná sféra, oblasť pôsobenia toho, čo je označované v slovtvornom základe“: *kriminalita, ilegalita, pasivita; sexualita, racionalita, mentalita* a pod. Aj keď existujú názvy *zákonnosť, ústavnosť*, ktorých význam možno chápať aj ako „sféra uplatňovania zákonov, ústavy“, dodržiavanie zákonov, ústavy (v právnickej terminológii budú isto presnejšie vymedzenia), teda na základe svojho vecného významu majú blízko ku korelatívnym názvom *kriminalita, zločinnosť*, predsa význam „sféra pôsobenia niečoho“ sa častejšie vyjadruje pomocou formantu *-ita*: *racionalita* (sféra rozumu, racionálna). Preto pri potrebe vyjadriť tento význam vyberáme podobu s formantom *-ita*, porov. *Racionalita sa stáva univerzálnym momentom ľudskej aktivity* (Filo). Pri transpozíčnom (nešpecifickom) význame vlastnosti dávame prednosť podobe s formantom *-osť*: *Je to racionálny typ človeka. Jeho racionálnosť však niekedy až zaráža*. Možno tu uplatniť podobný rozlišovací test, aký sme už v tomto článku použili na rozlíšenie stavového a vlastnostného významu v dvojici *nervozita — nervóznosť* a aký možno použiť na rozlíšenie ostatných spomenutých významových špecifikácií od čisto transpozíčného významu vlastnosti.

Našu analýzu možno zhrnúť takto: konkurencia slovtvorných typov s formantom *-ita/-osť* je v slovenčine značne zaťažená, a to tak v bežnej slovnej zásobe, ako aj v odbornej a publicistickej komunikačnej sfére a je prejavom neustupujúcej tendencie k internacionalizácii slovenčiny. Pohľad na túto konkurenciu však jasne ukazuje aj pôsobenie dialekticky protiklad-

nej tendencie — tendencie k zdomácnovaniu internacionalizmov (dotváranie názvov s internacionálnym základom a s domácim formantom *-ost'*) a „mobilizáciu“, zvýšenú aktivitu tvorenia z domácich zdrojov. O nej svedčí častá synonymita internacionalizmov s názvami, ktorých základy aj formanty sú domáce.

Literatúra

BOSÁK, J.: Odras dynamiky jazykového vývinu na prehodnocovaní knižného štýlu. Jazykovedný časopis, 32, 1981, s. 151–154.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Konkurencia slovtvorných typov s formantmi *-(iz)ácia, -(ova)nie*. Slovenská reč, 48, 1983, s. 268–277.

BUZÁSSYOVÁ, K.: Abstraktá s kvantitatívnym významom (typ *nehodovost'*). Kultúra slova, 17, 1983, s. 335–342.

IVANOVA-ŠALINGOVÁ, M. — MANÍKOVÁ, Z.: Slovník cudzích slov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 943 s.

KOLLÁR, O. — DOROTJAKOVÁ, V. — FILKUSOVÁ, M. — VASILIEVA, E.: Slovensko-ruský slovník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo — Moskva, Russkij jazyk 1976. 768 s.

MIHOV, M.: Šašttestvitelnite šas sufiks *-cija* v bálgarskija ezik. Šapostavitelno ezikoznanie, 5, 1980, s. 20–29.

MINOVIĆ, M.: O leksikosemantičeskoj mikrosisteme tipa *aktivnost/aktivitet* v sovrementnom serbsko-chorvatskom literaturnom jazyke po sravneniju s ruskim, poľskim i makedonskim. In: Meždunarodnyj sjezd slavistov. Rezjume dokladov i pismennyh soobščenij. Red. G. J. Stepanov. Moskva, Nauka 1983, s. 124–125.

PISARČIKOVÁ, M.: Knižné slová v slovenčine. Slovenská reč, 47, 1982, s. 84–92. Slovník slovenského jazyka. 6 zv. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959–1968.

Slovník slovanske lingvistické terminologie. (SSLT) 1. 2. Red. A. Jedlička. Praha, Academia 1977.

Veľký slovensko-ruský slovník. Zv. 1. Red. D. Kollár et al. Bratislava, Veda 1979. 992 s.

Excerptovaná literatúra

Budovanie rozvinutej socialistickej spoločnosti (BRSS). Red. J. Dziak. Bratislava, Pravda 1981.

FILO, O.: Podiel vedy na formovaní spoločenského vedomia. Bratislava, Pravda 1980.

JURÍK, L.: Nepokojné dialógy. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1984.

KRAUSOVÁ, N.: Význam tvaru. Tvar významu. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1984.

Malá encyklopédia chémie. Bratislava, Obzor 1981.

Metodologické princípy fyziky. Bratislava, Pravda 1984.

RAPOŠ, P.: Krízy a súčasný kapitalizmus. Bratislava, Pravda 1981.

Správa o činnosti Slovenskej akadémie vied za rok 1981. Bratislava, SAV 1982.

VILIKOVSKÝ, J.: Preklad ako tvorba. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1984.

Skratky denníkov a časopisov: Pravda (Pd), Práca (Pc), Večerník (Vč), Kultúrny život (KŽ), Nedeľa (Nd), Nedeľná Pravda (NP), Nové slovo (NS), Smena na nedeľu (SNN), Romboid (Rb), Slovenská literatúra (SL), Slovenské pohľady (SP), Revue svetovej literatúry (RSL).

FORMÁLNO-SÉMANTICKÉ OBMIEŇANIE SLOVA A PARONYMÁ

V slovenskej jazykovednej literatúre niet doteraz rozsiahlejšej základnej štúdie k otázke paronymie. Kým v ruštine jestvujú už aj paronymické slovníky, ktoré spočívajú na všestrannom opise o dôkladnom teoretickom objasnení paronym, u nás nájdeme len stručné prehľady o tomto jave. Vzhľadom na túto skutočnosť sa so záujmom očakáva pripravovaný slovenský paronymický slovník (Mistriík, 1983). Cieľom tejto štúdie je rozbor náhľadov na paronymá, vymedzenie paronym ako lexikálno-sémantického javu a ich základná klasifikácia.

Paronymám v slovenčine venoval istú pozornosť K. Palkovič (1978/1979) s poukazom na možnosti ich využitia pri vyučovaní materinského jazyka.¹ Za paronymá považuje slová s podobným znením, ale s odlišným významom, pričom toto vymedzenie zodpovedá širšiemu poňatiu tohto javu, lebo v užšom chápaní, ako uvádza, paronymá sú len tie formálne podobné slová, ktoré sú odvodené od toho istého základu. Podľa miery (intenzity) podobnosti rozlišuje silnú, slabšiu a slabú paronymiu. Jeho vymedzenie paronym je však v rozpore s tvrdením, že pri nižšej miere formálnej podobnosti (slabšia paronymia) sa paronymia zosilňuje, ak je medzi slovami nejaký významový vzťah, napr. sú z tej istej tematickej skupiny, sú v antonymnom, príp. synonymnom vzťahu. Zosilnenie je tu podmienené sémanticky, čo je v rozpore s princípom klasifikácie (intenzita formálnej podobnosti). Otázka teda je, či pri vymedzovaní paronym treba sémantický vzťah medzi slovami nejako špecifikovať, či sa vyšťačí s určením, že paronymá majú odlišný význam. O slabej paronymii sa konštatuje, že slová v tomto vzťahu sa stávajú paronymami iba v kontexte, ak sa použijú blízko seba s istým štylistickým zámerom (za slabé paronymá sa považujú dvojice, ako napr. *kosa* — *sako*, *kura* — *ruka*, *syr* — *rys*). Tu sa vynára otázka, či tu máme do činenia s jazykovým (systémovým) javom, ako sa to pri klasifikácii predpokladá, alebo s rečovým (textologickým) javom, ako sa to ukazuje pri výklade. Ďalej sa klasifikujú paronymá podľa miesta zhodných častí fonetického slova a podľa počtu podobných slov.

S krátkym výkladom o paronymii sa stretávame v Štylistike J. Mistriika (1985) s poukazom na jej štylistické uplatnenie. Aj tu sa vychádza z toho, že paronymia je jav formálnej príbuznosti popri obsahovej nezhode, pričom vo vymedzení je explicitne prítomná aj požiadavka zhodnej gramatickej príslušnosti. Podčiarkuje sa, že ide o náhodnú formálnu príbuznosť slov, ktorá nijako nesúvisí s významom takýchto slov, čo teda nenaruša platnosť arbitrárnosti slovného znaku. Súčasne sa však konštatuje, že paronymia rušivo pôsobí pri vnímaní textu, a to najmä vtedy, keď paronymné slová sú aj sémanticky príbuzné (napr. *komplexný* — *kompletný*, *vdych* — *výdych*). Ďalej sa uvádza, že

¹ Otázka paronymie je závažná aj pri výučbe cudzieho jazyka. Z tohto hľadiska písali u nás o paronymách rusisti, porov. Ďurčo, P.: Lexikálne paronymá vo výuke ruského jazyka. *Ruštínár*, 18, 1983, s. 3–6; Haburčák, T.: Adjektívne paronymá ako ruské technické termíny. *Ruštínár*, 18, 1983, s. 3–4.

paronymia zahŕňa synonymá so zhodným koreňom, napr. *striast* — *otriast*, *pastva* — *pastvina*. V súvislosti so štylistickým využitím paronymie sa spomína aj paronomázia ako básnická figúra, ktorá sa zakladá na hromadení slov pochádzajúcich zo spoločného základu. Vidíme, že opäť sa natíska otázka, akú úlohu má sémantika pri vymedzovaní paronymných vzťahov medzi slovami. Okrem toho vzniká aj otázka, či paronymia je skutočne len jav náhodnej formálnej príbuznosti slov, keď zahŕňa aj synonymá so spoločným koreňom, resp. slová odvodené zo spoločného základu. Zo zverejnených ukážok slovesného paronymického slovníka sa dá usúdiť, že v tomto slovníku sú zoradené slová podľa zásady náhodnej formálnej príbuznosti (porov. ukážky v knihe J. Mistríka, 1983, s. 95). Zrejme sa vychádza z užšieho chápania paronymie, ktoré spočíva v tom — ako sa v citovanej knihe uvádza —, že formálne príbuzné slová sa navzájom odlišujú jedinou hláskou alebo zmenou poradia hlások. To značí, že do jedného radu sa dostávajú slová so spoločným koreňom (v tom prípade, pravda, formálna príbuznosť nie je celkom náhodná), ako aj slová skutočne náhodne foneticky príbuzné (porov. ukážku z radu *opiť*, *popiť*, *dopiť*, *chopiť*, *kopiť*, *kosiť*, *kotiť*, *koriť*). V širšom poňatí sa vzájomná odlišnosť slov neobmedzuje na jedinú hlásku, ale pripúšťa sa aj vzájomné odlišenie jednou morférou.

Zatiaľ čo v spomínaných dvoch poňatiach sa paronymá vymedzujú ako sémanticky svojbytné slová, hoci pri udávaní príkladov sa objavujú aj slová, ktoré sú viac alebo menej sémanticky príbuzné, vo vysokoškolskej učebnici Š. Ondruša a J. Sabola (1981) sa naopak paronymá určujú ako hláskovo podobné slová, ktoré sa významovo ovplyvňujú. Prostredníctvom hláskovej podobnosti sa slová môžu zblížovať aj sémanticky, ale paronymá sú aj výsledkom utvárania významovo súvzťažných slov od toho istého slovotvorného základu. Na rozdiel od predchádzajúcich poňatí sémantická súvzťažnosť medzi slovami je jedným z určujúcich príznakov paroným.

V týchto vymedzeniach paronymie sa zračia isté náhľady na paronymá v ruštine. Rozbor rozličných definícií paroným v ruštine ukazuje, že v súhrne definícií sa premietajú všetky lingvisticky relevantné stránky slova, jeho výrazová a významová stránka, jeho morfeematická i gramatická charakteristika, jeho paradigmatický i syntagmatický aspekt, ako aj istá jeho stránka prejavujúca sa pri jeho použití v reči. V definíciách nachádzame šesť určujúcich vastností paroným:

1. hlásková (zvuková) príbuznosť, podobnosť;
2. istá morfeematická homogénnosť podmienená zhodným koreňom;
3. zhodná gramatická charakteristika;
4. paradigmatická charakteristika podmienená istým typom a druhom opozície;
5. výrazná sémantická diferencovanosť (s čím súvisí odlišnosť v sémantickej valencii) alebo naopak — istá významová príbuznosť;
6. nesprávne použitie v reči vyplývajúce z ich chybnéj vzájomnej zámeny.

Zvuková príbuznosť je invariantnou určujúcou vlastnosťou paroným, je

explicitne vyjadrená v každej definícii. Pomocou nej sa všeobecne vymedzuje paronymia, pričom sa tento jav súčasne ohraničí vo vzťahu k homonymii, ktorá sa zakladá na fonetickej totožnosti. Pravda, základné vymedzenie, resp. klasifikácia paroným závisí od toho, ako sa stanoví miera zvukovej príbuznosti, ale aj od toho, či sa táto príbuznosť paušálne považuje za náhodný jav alebo sa zohľadní aj fakt, že fonetická podobnosť je prirodzeným sprievodným príznakom slov so spoločnou koreňovou morférou. V každej definícii je však zvuková príbuznosť základnou určujúcou vlastnosťou, ktorá sa špecifikuje niektorou alebo niektorými ďalšími spomínanými vlastnosťami.

V definíciách, v ktorých je zahrnutá druhá určujúca vlastnosť, sa premietajú protikladné koncepcie paronymie. Na jednej strane sa paronymný vzťah zisťuje iba medzi slovami so spoločným koreňom (porov. napr. Bečičkov — Paňuševa, 1968; Višňakova, 1984), na druhej strane sa paronymia práve naopak spája s takými slovami, ktorých zhodné časti sa nekryjú s ich koreňovými morférami (porov. napr. Stepanov, 1975). Obidve koncepcie majú spoločné to, že sa paronymia nevyčleňuje ako náhodný fonetický jav: v prvom prípade je čiastočná zvuková zhoda zdôvodnená spoločným koreňom, v druhom prípade sa to vysvetľuje významovou príbuznosťou slov.

Zhodná gramatická charakteristika je vo viacerých definíciách explicitne vyjadrená, z ilustračných príkladov vidieť, že táto zhoda sa predpokladá aj v niektorých definíciách, v ktorých sa výslovne nezdôrazňuje. Rozdiely sú v rozsahu stotožňovania gramatickej charakteristiky. U väčšiny bádateľov je jednota v tom, že v paronymnom vzťahu sú slová rovnakého slovného druhu. Vyskytuje sa však aj názor, že paronymá nemusia mať rovnakú slovnodruhovú charakteristiku, pravda, vyžaduje sa zhoda v gramatických kategóriách (ide o dvojice prídavné meno — trpné prídavné typu *дифференцируемый — дифференциальный*, porov. *Современный русский литературный язык*, 1982). Kým jedni autori zdôrazňujú zhodu v gramatických kategóriách (v rode, vo vide atď.), u iných takáto zhoda nie je záväzná (u tých, ktorí vymedzujú paronymá len ako zvukovo príbuzné slová s odlišným významom).

Pomocou paradigmatickej charakteristiky vymedzuje paronymiu E. V. Kuznecovová (1982): paronymá sú vo vzťahu formálno-sémantickej ekvipolentnej opozície. Opozičný vzťah spočíva na totožných koreňových morfémech, teda na totožnom formálno-významovom komponente, a na odlišných afixálnych morfémech, ktoré podmieňujú ekvipolentnosť opozície. V tých vymedzeniach, v ktorých sa zdôrazňuje zvuková podobnosť a významová odlišnosť, svojbytnosť paroným, predpokladá sa rýdzo formálny opozičný vzťah, a to privatívnej alebo ekvipolentnej povahy (napr. *рука — рада — брада*). Formálno-sémantická ekvipolentná opozícia je základom

princípu paralelizmu, pomocou ktorého O. V. Višňakovová (1981) teoreticky vysvetľuje podstatu paronymie. Princíp paralelizmu totiž predpokladá, že formálnej totožnosti a odlišnosti dvoch slov zodpovedá totožnosť a odlišnosť v ich sémantickej zložke. Otázka je, ako totožný sémantický komponent (vyjadrený koreňovou morférou) významovo zblízuje slová. S touto otázkou súvisí sémantická stránka vymedzenia paronym.

Sémantické vzťahy medzi paronymami sa určujú rozlične. Najčastejšie sa uvádza, že ide o významovo odlišné slová (porov. napr. Višňaková, 1984; Kolesnikov, 1971; Krylova, 1979), ale stretávame sa aj s vymedzením, že ide o významovo odlišné alebo čiastočne zhodné slová (Rozenal' — Telenkova, 1976). N. M. Šanskij (1972) špecifikuje skúmaný jav tak, že vzťah medzi slovami so zhodným koreňom, ale odlišným významom označuje za paronomáziu. V inom vymedzení sa hovorí o takej neúplnej významovej zhode, ktorú nemožno jednoznačne určiť ani ako synonymiu, ani ako variantnosť (Stepanov, 1975). Napokon sa k paronymám priradujú aj isté slová so synonymnými významami (napr. *dalokij* — *dalnyj*, *čelovečeskij* — *čelovečnyj*; *Russkij jazyk*, 1979, s. 198). Ak sa výrazná významová odlišnosť považuje za určujúci príznak paronym, paronymá sa charakterizujú aj ako slová s odlišnou sémantickou valenciou: pri zámene slova svojím paronymným náprotivkom sa výpoveď stáva nezmyselnou alebo sa vzťahuje na inú denotatívnu situáciu (Višňaková, 1981).

V definíciách paronym ako určujúca vlastnosť sa objavuje aj ich možná chybná vzájomná zámena v reči. Vzhľadom na túto vlastnosť sa paronymá často skúmajú z hľadiska jazykovej kultúry a vyučovania cudzích jazykov. N. P. Kolesnikov (1971) zvyrazňuje túto vlastnosť tak, že termínom paronymia označuje rečový jav, pri ktorom zvukovo podobné, ale významovo odlišné slová sa nesprávne zamieňajú. O. V. Višňakovová (1981) poukazuje na to, že táto vlastnosť sa niekedy povyšuje na kritérium určenia paronym v tom zmysle, že ak sa foneticky príbuzné slová zamieňajú v reči, ide o paronymné slová. Podľa nej k skúmanému javu treba pristupovať z opačného hľadiska, a to tak, že ak sú slová v paronymnom vzťahu, môže dôjsť v reči k ich vzájomnej zámene, ale tento fakt nie je tým princípom, na základe ktorého sa súzvučné slová záväzne priradujú k paronymám. Týmto princípom je totožnosť koreňov paronymných slov, ktorých zvuková podobnosť spôsobuje ich vzájomnú zámenu v reči. Z opačného hľadiska sa zdôvodňuje, že k paronymám patria akékoľvek foneticky podobné slová (paronymné slová v tomto poňatí nachádzame v Kolesnikovovom slovníku).

Na základe rozboru rozličných poňatí a definícií paronymie sme určili možnú triedu javov, ktoré prichádzajú do úvahy pri ohraničení rozsahu pojmu paronymie. Pomocou karteziánskeho súčinu spomínaných šiestich

určujúcich vlastností sa dajú formulovať možné definície, ktoré vymedzujú paronymá ako objekt jazykovedného skúmania. Z tohto objektu treba vyčleniť predmet istého konkrétneho výskumu, t. j. výskumu podloženého istou teoretickou koncepciou a zameraného na istý cieľ. To značí, že si treba zvoliť jednu z možných definícií, a to tú, ktorá zodpovedá jazykovému skúmaniu paronymie z istého hľadiska.

Formálne, sémantické, ako aj formálno-sémantické vzťahy medzi slovami na paradigmatickej osi sa dajú jednotne opísať v rámci koncepcie, ktorá synonymné, antonymné, variantné (zvukové, slovotvorné), homonymné i paronymné vzťahy zahŕňa pod pojem varírovanie, obmieňanie slova. Sleduje sa, ktorá stránka alebo stránky slova sa obmieňajú a ako sa táto obmena prejavuje v inej stránke slova. O elementárnom prípade varírovania hovoríme vtedy, keď úplná zmena významu slova má za následok úplnú zmenu formy slova, čiže slová sú vo vzťahu formálno-sémantickej disjunkcie (napr. *dom* — *les*). Tu je symetria medzi významovou a formálnou stránkou slov: formálnej disjunkcii zodpovedá sémantická disjunkcia. Túto symetriu narušá homonymia (formálnej totožnosti zodpovedá sémantická disjunkcia), variantnosť (formálnej príbuznosti zodpovedá úplná sémantická totožnosť: *škrabať* — *škriabať*, *škravka* — *škravica*), ako aj tie prípady synonymie a antonymie, pri ktorých formálnej disjunkcii zodpovedá sémantická totožnosť (úplná alebo čiastočná) a sémantická protikladnosť (*lákaf*, — *vábiť*, *hodiť* — *vrhnúť*, *zlý* — *dobrý*). Krajné prípady asymetrie tvoria homonymá (jednému „fonetickému“ slovu zodpovedajú dve „sémantické“ slová, príp. aj viac takýchto slov) a úplné synonymá bez formálnej príbuznosti (jednému „sémantickému“ slovu zodpovedajú dve „fonetické“ slová, príp. aj viac takýchto slov). Formálny opozičný vzťah je pri nich v absolútnom protiklade so sémantickým opozičným vzťahom. Túto extrémnu asymetriu „zmierňujú“ antonymá bez formálnej príbuznosti (formálnej disjunkcii zodpovedá sémantická protikladnosť) a ešte výraznejšie varianty (neúplnej formálnej totožnosti zodpovedá úplná sémantická totožnosť). Ďalšie prípady varírovania slov symetrizujú vzťah medzi formou a sémantikou slov, pretože ich čiastočné formálne obmieňanie má za následok isté sémantické varírovanie. Pri týchto prípadoch sa stretávame s javom paronymizácie a s paronymiou. Paronymizáciou rozumieme teda také varírovanie slov, v dôsledku ktorého istej formálnej obmene slova zodpovedá istá sémantická obmena. Hranicou paronymizácie je spomínaný elementárny prípad varírovania slov (vzťah formálno-sémantickej disjunkcie). Osobitným prípadom paronymizácie je paronymné varírovanie slov, pri ktorom sa utvára paronymia.

Ak odhliadneme od paronymného varírovania slov, prejavom parony-

mizácie sú formálne čiastočne zhodné synonymá a antonymá, či už zhodné v dôsledku spoločnej koreňovej morfémy alebo fonematickej príbuznosti bez spoločného koreňa. Predstavujú ich dvojice, ako napr.:

premoknúť — zmoknúť, nastrašený — vystrašený, stúliť — pritúliť, stvoriť — utvoriť, ohnúť — nahnúť, porušiť — narušiť, okrasa — príkrasa, premýšľať — rozmyšľať, nadbytočný — zbytočný, rozlámať — dolámať, pomýšľať — zamýšľať (príklady sú od M. Pisárčikovej a Š. Michalusa, 1983), čuchať — ňuchať, hlúpy — tupý, schmatnúť — schvatnúť, gúľať — kotúľať, lapotať — rapotať atď.; odkvitnúť — rozkvitnúť, cvičiteľ — cvičenec, stromček — stromisko, vybehnúť — vbehnúť, vyliezť — zliezť, uspokojiť — znepokojiť, pravý — ľavý a pod.

Synonymné, resp. antonymné slová, ktoré sú formálne príbuzné v dôsledku spoločnej koreňovej morfémy alebo bez nej, nazývame paronymické synonymá, resp. paronymické antonymá.

Paronymické synonymá, resp. antonymá sú prejavom formálno-sémantického varírovania slov, čiže symetrizácie formálnej a významovej stránky synonym a antonym, ktoré nie sú vo vzťahu formálnej opozície. Vlastnosť paronymickosti nadobúdajú tým, že sa paronymizuje ich formálna zložka, pričom sémantické vzťahy medzi nimi si uchovávajú status synonymie, resp. antonymie. Ak súbežne s formálnou zložkou sa paronymizuje aj sémantická stránka slov, utvorené sú podmienky na ich úplnú paronymizáciu. Paronymá sú teda prejavom takej formálno-sémantickej opozície, pri ktorej istej formálnej opozícii zodpovedá sémantická opozícia, odlišná od synonymného alebo antonymného vzťahu.

Paronymné varírovanie slov je na jednej strane vymedzené paronymickými synonymami, resp. antonymami a na druhej strane homonymizovanými slovami, t. j. slovami, ktoré nemajú spoločný lexikálnosémantický komponent, ale formálne sú značne zhodné (*vrak — drak — zrak — prak — brak* a pod.). Tieto javy ohraničujú oblasť paronym. Perifériu tejto oblasti tvoria prípady, ktoré sa blížia k jej hraniciam, čiže k homonymizovaným slovám alebo k paronymickým synonymám, resp. antonymám. Predtým ako podáme definíciu paronym, treba poznamenať, že k paronymii nepriradujeme vzťah medzi základným a odvodeným slovom (napr. *vzor — vzorec, stĺp — stĺpec, robiť — zarobiť* a pod.) a ani vzťah medzi odvodenými slovami toho istého slovtvorného typu (napr. *vychovávateľ — prednášateľ — prekladateľ — čitateľ* atď.), hoci v obidvoch prípadoch sa vzťah zakladá na spoločných morfédoch. Tu ide o vzťah fundácie medzi slovami — jedno slovo je založené na inom slove, resp. množina istých odvodených slov je založená na množine fundujúcich slov v rámci istého slovtvorného typu. Paronymné varírovanie slov sa netýka ich utvárania, ale takého paradigmatického usúvzťažňovania, ktoré je rovnorodé so synonymiou, va-

riantnosťou, antonymiou a homonymiou. Paronymá vymedzujeme na pozadí týchto rovnorodých vzťahov.

V rámci načrtnutej koncepcie sa paronymá vymedzujú týmito určujúcimi vlastnosťami:

1. zhodná gramatická charakteristika;
2. formálno-sémantická ekvipolentná opozícia;
3. zvuková príbuznosť vyplývajúca zo zhodnej koreňovej morfémy alebo z čiastočnej fonematickej zhody;
4. spoločný lexikálnosémantický komponent a súčasne výrazne odlišujúce sa, ale nie protikladné komponenty;
5. potenciálna chybná zámena v reči.

Na základe týchto vlastností (lexikálne) paronymá definujeme takto: paronymá sú gramaticky zhodné slová vo vzťahu takej formálno-sémantickej ekvipolentnej opozície, ktorá sa zakladá na zvukovej príbuznosti vyplývajúcej zo zhodnej koreňovej morfémy alebo z čiastočnej fonematickej zhody a na spoločnom lexikálnosémantickom komponente, ako aj na výrazne odlišujúcich sa, ale nie protikladných komponentoch, v dôsledku čoho sa tieto slová potenciálne chybné zamieňajú v reči.

Gramatická zhoda znamená rovnakú slovnodruhovú príslušnosť a zhodu v gramatických kategóriách. Vlastnosť formálno-sémantickej ekvipolentnej opozície vyplýva z toho, že paronymá spočívajú na symetrickom vzťahu medzi formálnou a sémantickou zložkou slov. Ekvipolentnosť opozície vylučuje z paronymie vzťah základové slovo — odvodené slovo, požiadavku zhodnej koreňovej morfémy nespĺňajú odvodené slová v rámci istého slovotvorného typu, a preto nepatria k paronymám, hoci sú vo vzťahu formálno-sémantickej ekvipolentnej opozície. O výrazne odlišujúcich sa, ale nie protikladných sémantických komponentoch sa v definícii hovorí preto, aby sa oddelili pravé paronymá od paronymných synonym a antonym. Pravda, stupeň výraznosti odlišujúcich sa sémantických komponentov môže byť rozličný, môže sa blížiť k rozdielom medzi synonymami, ale môže byť aj taký značný, že sa blíži k homonymizovaným slovám. Hranica medzi pravými paronymami a paronymickými synonymami na jednej strane a homonymizovanými slovami na druhej strane je, prirodzene, plynulá. Blízko k synonymnému vzťahu je napr. vzťah medzi dvojicou *skloniť* — *sklopiť* (neprekvapuje preto, že v Slovníku slovenského jazyka sa heslo *sklopiť* vykladá aj synonymne pomocou slova *skloniť*, zatiaľ čo pri hesle *skloniť* sa slovo *sklopiť* neuvádza). Naopak, blízko k vzťahu medzi homonymizovanými slovami je vzťah medzi slovami *striekať* — *strielať* so spoločným sémantickým komponentom „prudko vypúšťať“ (niečo).

Základná klasifikácia paronym vyplýva z alternatívnosti tretej určujúcej vlastnosti, t. j. z toho, či formálna príbuznosť je dôsledkom zhodnej kore-

ňovej morfémy alebo čiastočnej fonematickej zhody nevyplývajúcej zo spoločnej morfémy. Podľa toho lexikálne paronymá členíme na morfematické a fonematické.

Morfematické lexikálne paronymá sú vo vzťahu formálno-sémantickej opozície na základe spoločnej koreňovej morfémy a rozlišujúcich afixov. Typické príklady paronym tohto druhu nachádzame pri odvodených prídavných menách, predponových slovesách a odvodených podstatných menách. V paronymnom vzťahu sú vzťahové a akostno-vzťahové, vzťahovo-akostné a akostno-vzťahové, privlastňovacie a vzťahovo-akostné prídavné mená so zhodným koreňom:

srdcový — srdečný, zmyslový — zmyselný, objemový — objemný, rozumový — rozumný, hlasový — hlasný, jasový — jasný, dažďový — daždivý, vojnový — vojenský, významový — významný, rozmerový — rozmerný, priestorový — priestorný, predmetový — predmetný, dôrazový — dôrazný, zápalový — zápalný, pamäťový — pamätný a pod. (nepatria sem prípady, ako napr. priemyselný — priemyslový, stolný — stolový, pivo — pivný a pod., ktoré sú významovo totožné — niet tu sémantickej ekvipolentnej opozície — porov. Horecký, 1971, s. 190); železný — železitý, drevený — drevitý, kamenný — kamenistý, piesočný — piesčitý, vápenný — vápenitý; pohostinný — pohostinský, bodný — bodavý, kárny — káravý, škodný — škodlivý, krvný — krvavý, lesný — lesnatý; materin — materinský, sestrin — sesterský, bratov — bratský, učiteľov — učiteľský, hadov — hadí, koňov — konský a pod.

Mnoho príkladov nájdeme medzi predponovými slovesami. Nájdeme ich napr. porovnávaním sémantických skupín slovík so zhodným koreňom, ale odlišnými predponami podľa klasifikácie E. Sekaninovej (1980). Príklady:

prekriť — dokriť, prevariť — dovariť, presoliť — dosoliť, preliať — doliať, presladiť — dosladiť (excesívny spôsob deja — kompletívny spôsob deja); nasoliť — osoliť, navariť — uvariť, nahmatať — ohmatať, namiešať — zamiešať, nastriekať — postriekať, nakypriť — skypriť, nasmoliť — zasmoliť, nahriať — zohriať (rezultatívny spôsob deja — limitatívny spôsob deja; tieto dvojice sú blízko k paronymickým synonymám) — stretávame sa tu s paronymickými radmi: nasoliť — osoliť — presoliť — dosoliť, navariť — uvariť — dovariť — prevariť a pod.; narezáť — rozrezať, natrhnúť — roztrhnúť, nalomiť — rozlomiť, napíliť — rozpíliť, nahrýzť — rozhrýzť, naseknúť — rozseknúť a pod. (partitívny spôsob deja — bipartitívny spôsob deja).

V oblasti podstatných mien nachádzame napr. tieto morfematické lexikálne paronymá:

zberateľ — zberač, buditeľ — budič, spotrebiteľ — spotrebič, prijímateľ — prijímač, zapisovateľ — zapisovač, plánovateľ — plánovač, nositeľ — nosič, pisateľ — pisár, žalobník — žalobca, strojník — strojár, lodník — lodiar, pod-

nikavec — podnikateľ, záhradkár — záhradník, pracovňa — pracovisko, obväzovňa — obväzište, dolniak — dolňan, horniak — horňan a pod.

Fonematické lexikálne paronymá sa vymedzujú na základe toho, že hranica formálnej zhody sa nekryje s morfematickým členením slov. Typické príklady paronym tohto druhu nájdeme pri slovesách, ktoré označujú zvukové javy:

hučať — bzučať — bručať — zurčať — drnčať — kňučať — bučať, štrkať — štrngľať, chrapčať — chrochtať — chrúpať — chrčať, šuchotať — šumotať, šušťať — šuškať — šušľať, plieskať — trieskať — vrieskať, škripať — škriekať — škrikať, vrčať — vrzgať; ďalšie príklady: mrzák — mrzkaň — mrzutec, slziť — sliniť, plakať — pluvať, strmina — stržina, trpieť — trpnuť, hltan — hrtan, hlušiť — hlobiť, dráždiť — drásať, krčiť — kriviť, strach — strasť, strach — stud, strastný — strašný, blízky — nízky — úzky, strihať — strúhať, sladký — slaný, trýznivý — trúchlivý, mrzký — mrzutý a pod.

Také prípady, ako napr. *striedmy* — *stručný*, *tvrdý* (človek) — *hrdý*, *strakatý* — *strapatý* sa blížia k homonymizovaným slovám.

Na záver sa žiada poukázať na to, že podobne ako pri synonymách, prípadne antonymách aj pri paronymách treba odlišiť lexikálne paronymá ako systémový jav (jazykové paronymá) od lexikálnych paronym ako rečového javu (rečové paronymá). Rečové lexikálne paronymá sú výsledkom zámerného sémantického usúvzťažnenia významovo vzdialených, ale formálne príbuzných slov v istom kontexte. Uvedieme príklad z básne *V letnú noc* od P. Koyša (Nové slovo — príloha, 4, 1985, č. 50): *Na našu Zem, zabudnutý hrášok, / vzlietla hviezda, doletel len prášok.* — Formálne príbuzná dvojica *hrášok* — *prášok* sa tu dostáva aj do sémantickej príbuznosti, ktorá je zvyraznená deminutívnym formantom.

Literatúra

BELČIKOV, J. A. — PAŇUŠEVA, M. S.: Trudnyje slučaji upotreblenija odnokorenyh slov v ruskom jazyke. Moskva, Sovetskaja enciklopedija 1968. 247 s.

HORECKÝ, J.: Slovenská lexikológia 1. Tvorenie slov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971. 252 s.

KOLESNIKOV, N. P.: Slovar paronimov russkogo jazyka. Tbilisi 1971. 102 s.

KRYLOVA, O. A.: Osnovy funkcionajnoj stilistiki russkogo jazyka. Moskva, Russkij jazyk 1979. 224 s.

KUZNECOVA, E. V.: Leksikologija russkogo jazyka. Moskva, Vysšaja škola 1982. 152 s.

MISTRÍK, J.: Moderná slovenčina. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983, s. 95.

MISTRÍK, J.: Štylistika. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1985, s. 131—132.

ONDRUŠ, Š. — SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981, s. 219.

PALKOVIČ, K.: Paronymá v slovenčine. Slovenský jazyk a literatúra v škole, 25, 1978/1979, č. 5, s. 133—137.

- PISÁRČIKOVÁ, M. — MICHALUS, Š.: Malý synonymický slovník. 3. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1983. 216 s.
- ROZENTAL, D. E. — TELENKOVA, M. A.: Slovar-spravočnik lingvističeskich terminov. 2. vyd. Moskva, Prosveščeniye 1976. 543 s.
- Russkij jazyk. Enciklopedija. Red. F. P. Filin. Moskva, Sovetskaja enciklopedija 1979. 432 s.
- SEKANINOVA, E.: Sémantická analýza predponového slovesa v ruštine a slovenčine. Bratislava, Veda 1980. 200 s.
- Slovník slovenského jazyka. Zv. 4. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1964, s. 92–93.
- Sovremennij russkij literaturnyj jazyk. Red. A. A. Lekant. Moskva, Vysšaja škola 1982, s. 19–20.
- STEPANOV, J. S.: Osnovy obščego jazykoznanija. 2. vyd. Moskva, Prosveščeniye 1975. 271 s.
- SANSKIJ, N. M.: Leksikologija sovremennogo russkogo jazyka. 2. vyd. Moskva, Prosveščeniye 1972. 328 s.
- VISŇAKOVA, O. V.: Paronimija kak jazykovoje javlenije. Voprosy jazykoznanija, 1981, č. 2, s. 53–62.
- VISŇAKOVA, O. V.: Slovar paronimov russkogo jazyka. Moskva, Russkij jazyk 1984. 352 s.

Juraj Vaňko

ŠTRUKTÚRA TEXTU UMELECKEJ PRÓZY Z TEMATICKO- -REMATICKÉHO HĽADISKA

Záujem súčasnej lingvistiky o text ako východisko každej jazykovej analýzy je motivovaný predovšetkým úsilím o hlbšie poznanie spoločenskej funkcie jazyka, t. j. komunikačnej funkcie, ako aj samotného procesu komunikácie. Zavedenie pojmu text ako bázovej kategórie signalizuje ten fakt, že jazykové prvky môžu svoj význam a svoju funkciu lepšie prejavíť v takom jazykovom útvare (celku), ktorý im poskytuje — obrazne povedané — dostatok priestoru na realizáciu ich vzájomných významových vzťahov. Tento postup jazykovej analýzy berie okrem iného na zreteľ dialektický vzťah celku a časti, pričom celok, ako ho výstižne nazval S. J. Schmidt (1978), je filtrom, ktorý znižuje a spresňuje počet možných spojení elementov a spôsoby ich činnosti.

Prístup k skúmaniu vzťahu celku a časti môže byť dvojaký: celok možno skúmať buď v procese jeho vzniku (ako sa formuje zo subjektívnych operácií, aký postup uplatňuje autor pri tvorbe textu), alebo ho možno skúmať ako hotový jazykový útvar. V prvom prípade chápeme celok (v našom prípade text) v istom zmysle ako pôvodný, primárny element, ktorý určuje spôsob konštruovania a usporiadania svojich častí. Podľa R. Ingardena (1931) má takýto celok, t. j. text v procese svojho vzniku, charakter náčrtu

(Umriß) toho, čo má byť vytvorené. Pritom celok sa podľa R. Ingardena ďalej rozvíja aj pri presnej a jasnej koncepcii a až realizáciou jednotlivých častí sa viac alebo menej vzdáva od pôvodného zámeru autora. Výstižné sú v tejto súvislosti tieto Ingardenove slová: „Wie oft weiss der Autor nicht, was aus seinem Werke werden wird und wie es sich ‚unter seinen Händen‘ verwandelt“ (s. 151—152). Vzťah celok — časť sa javí ináč v procese recepcie, keď k textu pristupujeme ako k hotovému útvaru. V tomto prípade sú jednotlivé časti textu (vety, odseky, podkapitoly a pod.) prvým materiálom, prostredníctvom ktorého sa dostávame k celku a jeho obsahu. Pritom však obsah celku nie je daný mechanickým súhrnom obsahov jednotlivých častí, ale ich vzájomnými sémantickými vzťahmi, usporiadaním týchto vzťahov, ktoré vyúsťujú do vzťahu k hlavnému zámeru autora, resp. ktoré tento zámer vyjadrujú.

Pri skúmaní otázok sémantickej organizácie literárneho textu treba podľa nášho názoru vychádzať z podstaty a zmyslu jazykovej komunikácie, keďže literárne dielo ako jazykovo-umelecký výtvor patrí tiež do oblasti komunikácie, bližšie — do literárnej komunikácie. Podstatnou črtou komunikácie je to, že uvedomená komunikačná činnosť je plánovaná a že vedome utvorený text v procese komunikácie nie je jednoducho celkom skladajúcim sa z rozličných jazykových prostriedkov, ale že je to celok obsahovo a formálne koncipovaný na základe vopred stanoveného komunikačného plánu, ktorý možno chápať ako koncentráciu na optimálnu realizáciu komunikačného zámeru, úmyslu (porov. Schmidt, 1981). Komunikačný zámer je jedným z množstva možných zámerov alebo cieľov, ktorými autor správy pôsobí na partnera komunikácie, ovplyvňuje jeho vedomie alebo usmerňuje jeho konanie. Pri takomto (plánovanom) koncipovaní obsahu komunikácie môže byť predmet komunikácie skúmaný z rozličných stránok a z rozličných hľadísk, pričom autor správy (hovoriaci alebo píšuci) sleduje vždy jednu základnú myšlienku, podľa ktorej koncipuje svoju jazykovú výpoveď (text). V literárnom diele tomu zodpovedá výber témy ako koncentrovaného obsahu (Agricola, 1976), ktorá sa spracúva podľa istej koncepcie alebo stratégie vopred stanovenej autorom. Autor si teda z objektívnej (alebo subjektívnej) reality vyberá to, čo bude komunikačným predmetom jeho správy, čo bude tvoriť obsahový rámec textu (téma), ale nielen to: k výberu témy sa zároveň pridružuje aj stratégia autora ako súhrn textotvorných postupov pri realizácii témy, pomocou ktorých sa má vyjadriť komunikačný zámer alebo úmysel autora. Zisťovanie autorovho komunikačného zámeru alebo úmyslu je najdôležitejšou operáciou, ktorú príjemca v procese recepcie textu, resp. v procese jeho interpretácie robí. A netýka sa to iba literárneho textu: komunikačný zámer alebo úmysel zisťuje, resp. hľadá príjemca (adresát) v každom druhu

textu, t. j. napr. v bežnej komunikácii (pri počúvaní partnera komunikácie), pri čítaní novinového článku, pri počúvaní rozhlasového komentára a pod. Príjemca zisťuje komunikačný zámer autora analýzou, resp. dekodovaním obsahovej roviny textu a jej zložiek. Komunikačnému zámeru autora prispôsobuje stratégiu textu čiže spôsob alebo postup, akým vedie svoje rozprávanie, aby ním vyjadril komunikačný zámer, t. j. dosiahol určitý komunikačný cieľ.

Spomenuté aspekty textu sa pokúsime teraz ilustrovať analýzou poviedky A. Chudobu Hlinené husle (z rovnomennej zbierky, ktorá vyšla v Bratislave vo vydavateľstve Slovenský spisovateľ v r. 1977, s. 56—76).

Témou poviedky je vzájomný vzťah medzi jednotlivcom a sociálnym prostredím, v ktorom žije. Tento vzájomný vzťah sa v poviedke realizuje v podstate v troch rozprávačských subtextoch: v prvej časti je vyrozprávaný Štefanov príbeh z mladosti, keď sa zriekol bohatej nevesty a majetku a navzdory rodičom začal žiť s vdovou Helenou v hlinenom domčeku za dedinou. Toto rozprávanie sa zastavuje v tom časovom bode, keď ahasverovsky žijúci Štefan má už sedemdesiatdva rokov a do jeho pokojného života zasahuje vpád civilizovaného sveta, ktorý ohrozuje jeho doterajšie životné istoty: Štefan sa dozvedá, že za dedinou sa bude lámať kameň, a to aj na tom mieste, kde stojí Helenin dom. Hrozí mu predpoveď otcových slov: „Veď ty sa ešte raz vrátiš do tohto domu, vrátiš sa sem ako hladný pes.“ Poviedku uzatvára tretia časť, v ktorej je opísaná Štefanova pokojná smrť, a to v takom dejovom bode textu, keď sa má rozhodnúť o riešení Štefanovho osobného problému (kameňolom ohrozuje starcovo ahasverovské sídlo tak, že by sa mal vrátiť do otcovho domu v dedine). Štefanova smrť je vlastne aktom nezmieriteľnosti, činom potvrdzujúcim jeho dovtedajší postoj k veciam, ktoré sú preňho životne dôležité: láska k žene, domovu a prostrediu, v ktorom žije.

Text má z hľadiska komunikačnej výstavby dve sémantické roviny: prvú rovinu tvorí téma, textová téma, t. j. to, o čom sa v texte hovorí, a druhú rovinu tvorí textová réma, t. j. to, čo sa o tom (o téme) hovorí. Platí to zrejme pre každý druh textu — pre hovorový, náučný, publicistický i umelecký (literárny), lebo v podstate každý text má vo svojej obsahovej štruktúre zakomponované tieto dve zložky, na každý text sa vzťahujú spomenuté dve otázky: 1. O čom sa v texte hovorí? a 2. Čo sa o tom hovorí? (alebo Čo tým chcel autor povedať?). Ako vidieť, ide tu o analógiu s aktuálnym členením vety, v ktorom možno vyčleniť dva aspekty: prvý vyjadruje protiklad téma — réma, druhý protiklad známe — nové. Pre skúmanie obsahovej štruktúry textu a pre zisťovanie jeho komunikačného zameru je relevantný prvý aspekt aktuálneho členenia, a to z dôvodov, ktoré sme vyššie spomenuli. Princípy tematicko-rematického členenia sa dajú uplatniť nielen

na analýzu vety, ale aj na členenie textu z hľadiska jeho funkčnej perspektívy, ba zdá sa, že pri takomto členení textu sa jeho tematicko-rematická výstavba prejavuje dokonca zreteľnejšie ako pri členení vety. Možno to vysvetliť aspoň tým, že text je obsahovo bohatší ako veta a v súvislosti s tým vytvára viac možností a poskytuje väčší priestor na realizáciu určitých obsahových vzťahov.

Problematiku témy a tematickej štruktúry spájajú dve zložky: z jednej strany obsah textu, t. j. obraz sveta vyjadrený v texte, z druhej strany konštruovanie obsahu textu, na ktorom sa tematicko-rematická výstavba bezprostredne zúčastňuje. Textovou témou v poviedke Hlinené husle je vzájomný vzťah medzi jednotlivcom a dedinským kolektívom, do ktorého tento jednotlivec patrí. Textovou témou je nezmieriteľnosť jednotlivca s tým, čo daný kolektív považuje za bežné, správne alebo za normálne, je to obrana svojho ja. Táto globálna textová téma sa však rozvíja prostredníctvom „pridávania“ obsahov jednotlivých textových fragmentov (odsekov, podkapitol, kapitol a pod.). Z hľadiska lingvistiky textu tu teda možno hovoriť o vzťahu hlavná téma — podtémy ($PT_1, PT_2, PT_3 \dots PT_n$). Tematická štruktúra textu sa teda skladá z preskupovania a konexie tematických prvkov textu, z ich vzájomných vzťahov v rámci celku, ako aj z ich významového a funkčného vzťahu k danému celku (makrotextu). Komplex takýchto tematických vzťahov v texte nazýva F. Daneš (1976) tematickou progresiou, ktorá je podľa neho „lešením textovej výstavby“. Obojstranné sémantické vzťahy medzi jednotlivými fragmentmi textu sú vo svojej podstate vždy dynamické, pretože sú sémantickou bázou rozvíjania, „predlžovania“ tematickej línie textu. Výrazom tejto dynamickosti sú tematicko-rematické vzťahy medzi textovými jednotkami v rámci väčšieho textového útvaru (makrotextu).

Všimneme si, ako sa tematicko-rematické vzťahy realizujú v texte Chudobovej poviedky Hlinené husle. Na ilustráciu uvádzame prvých šesť odsekov:

Štefan odjakživa patril k dedine.

Odkedy sa naňho pamätám, sa vôbec nezmenil. Mal vždy tú istú červenkavú šlachovitú tvár, mladistvé belasé oči a šedivé brčkavé vlasy okolo uší. V lete nosil tmavomodrú farbiarsku košeľu, v zime krátky súkenný kabát s vyplznutou barančinou a popolavosivé cajgovky s bagančami alebo kapce s krátkymi sárkami z jazvečej kože.

Boľ vysoký, úzky v pleciach, so skúmavým, akoby nedôverčivým pohľadom a ľahkým, pružným krokom. Sedemdesiatosemročný junák, posledný mohykán dvadsiateho šiesteho ostrihonského pluku.

Každý v dedine ho dobre poznal, ale on akoby nepoznal nikoho. Keď kráčal dedinou, vysoko niesol hlavu a hľadel kamsi do svojej dialky. Nie z pýchy, skôr zo zvyku, preto, že rád kráčal so zdvihnutou hlavou.

Cez dedinu nechodil veľmi často, iba niekedy, keď sa vybral do krčmy alebo cintorína. Hoci s otcom a rodinou nevychádzal, ctí si všetkých svojich mŕtvych predkov. Cítil sa stále vďačným potomkom a ani trochu si nevšimol, že dedina túto úctu nechápe a posudzuje ako rodinné čudáctvo. Možno však to bolo aj preto, že kľal iným oči a nepriamo stúpal do svedomia.

Starký si nevelmi všimol dedinčanov a predsa, keď sa zavše zastavil v krčme, každý ho úctivo pozdravil a vďačne mu prenechal svoje miesto. Všetci z dediny poznali jeho až legendárnu mladosť. Bol človekom, ktorý v ich očiach vykonal obdivuhodný skutok. Kvôli želiarskemu dievčaťu zanechal majetok, rodinu, ženbu a vôbec „všetku svetskú márnosť“. Bol to príbeh, ktorý kde-któ poznal naspamäť. Hoci sa takéto prihodili aj inde, ten Štefanov pokladali za najonakvejší.

Volala sa Helena a rodičia mu nechceli dovoliť, aby si ju zobral. Bola len nádennička a navyše inej viery. Vydala sa teda za želiara, ale ten v pätnástom roku zostal na smutnom haličskom poli. Štefan zatiaľ šťastlivo prešiel tri fronty a v osemnástom sa od Piavy vrátil domov. V devätnástom sa zamiešal medzi červených gardistov a po žatve bol už doma. Dva týždne sedel v árešte, potom ho otec vykúpil a chcel oženiť. Kadekto z rodiny mu nadháňal bohaté nevesty, ale on nešiel ani za jednou.

Smer tematicko-rematických vzťahov v tomto texte vlastne naznačuje už úvodná veta *Štefan odjakživa patrila k dedine*. Témou je Štefan a rémou je vzťah Štefana k dedine a dediny k Štefanovi. Text, ktorý po tejto úvodnej vete nasleduje, bližšie určuje, rozvádza alebo konkretizuje tému a rému vety. Textovou témou prvých dvoch odsekov je postava Štefana a textovou rémou je charakteristika jeho osoby. Textovou témou tretieho a štvrtého odseku zostáva Štefan a textovou rémou je náznak napätého vzťahu medzi Štefanom a dedinou. Textovou témou v piatom odseku je vzájomný vzťah medzi Štefanom a dedinou a textovou rémou je vysvetlenie napätého alebo čudného vzťahu dediny k Štefanovi (*Kvôli želiarskemu dievčaťu zanechal majetok, rodinu, ženbu a vôbec „všetku svetskú márnosť“*). Tento príbeh Štefanovej mladosti sa stáva témou šiesteho odseku, alebo presnejšie témou je tu príbeh želiarskeho dievčaťa Heleny a rémou je Štefanov vzťah k Helene, jeho rozhodnutie oženiť sa s ňou, hoci mu to rodičia nechceli dovoliť. Tematicko-rematické vzťahy, ktorých obsahovú osnovu tvorí vzájomný vzťah medzi Štefanom a dedinou, sa takto rozvíjajú aj v ďalších textových jednotkách 1. časti poviedky (t. j. do toho bodu rozprávania, keď sa začína rozprávať príbeh o hlinených husliach). Komunikačným zámerom tejto prvej časti textu bolo ozrejmiť pozadie alebo príčinu napätého vzťahu medzi postavou a okolitým sociálnym prostredím. Táto časť textu je východiskom rozvíjania obsahu ďalšieho subtextu, ktorého tenziu predstavuje zásah civilizovaného sveta do ťažko nadobudnutých životných istôt jednotlivca (obnovené práce v kameňolome ohrozujú Štefanovo pokojné

ahasverovské sídlo). Globálnou alebo hlavnou témou tejto časti textu sú práce v kameňolome a hlavnou rémou je ohrozovanie životného šťastia a pokoja, ktorý symbolizuje hlinený domček na skale. V tretej časti poviedky zostáva textová téma v podstate tá istá, ibaže je modifikovaná v tom zmysle, že príchod spomenutej hrozby (hlinený domček na skale má byť čoskoro zrúcaný) je nevyhnutný a bezprostredný. Textovou rémou je Štefanova smrť, ktorá symbolizuje nezmieriteľnosť jednotlivca s tým, že by sa mal podrobiť „zákonitému“ vývinu udalostí.

Ako vidíme, analýza tematicko-rematických vzťahov nezisťuje iba to, čo existuje na povrchovej rovine textu, čo obsahujú jednotlivé jazykové prvky, ale je zacielená hlbšie: v procese recepcie literárneho textu (a napokon v procese prijmu každého textu, t. j. i v bežnej komunikácii) si totiž popri rematickej otázke Čo sa o téme hovorí? kladieme alebo musíme klásť otázku Čo tým chcel autor (hovoriaci alebo píšúci) povedať? Hľadáme teda zmysel toho, čo sa skrýva za/pod povrchovou rovínou textu. Tematicko-rematické vzťahy siahajú do hĺbkovej štruktúry textu, a tak pomáhajú odkrývať jeho zmysel, komunikačný zámer autora. Komunikačným zámerom autora v analyzovanej poviedke je obrana jednotlivca, ktorý sa nezmieruje s konvenciami istého sociálneho kolektívu a tvrdošijne ochraňuje svoj svet jednoduchých, ale veľkých vecí, ktoré sú preňho trvalými hodnotami.

Okrem tematicko-rematických vzťahov, ktoré bezprostredne súvisia s konštruovaním obsahu textu, pri textologickej analýze literárneho diela možno skúmať aj sémantické vzťahy medzi textovými jednotkami, ktoré pomáhajú ozrejmovať autorskú stratégiu textu. V texte poviedky Hlinené husle ide o takéto sémantické vzťahy medzi prvými šiestimi odsekmi: medzi prvým a druhým odsekom je vzťah kopulácie, obidva odseky sú súčasťou jedného obrazu, ktorého cieľom je podať charakteristiku postavy, obidva sa vzťahujú na tému úvodnej výpovede, na absolútny začiatok textu: *Štefan odjakživa patril k dedine*. Tretí odsek je vlastne tiež vo vzťahu kopulácie k predchádzajúcim dvom odsekom, avšak na rozdiel od nich bližšie rozvádza (konkretizuje) rému úvodnej výpovede *odjakživa patril k dedine*. Podobne vo vzťahu kopulácie sú aj ďalšie dva odseky — štvrtý a piaty, ktoré sa navzájom i k predchádzajúcim odsekom pripájajú prostriedkami sémantickej substitúcie a svojím obsahom prispievajú k narastaniu textovej témy, t. j. k bližšiemu predstaveniu hlavného protagonistu poviedky. Šiesty a siedmy odsek sú vzhľadom na obsah piateho odseku exemplifikáciou: bližšie objasňujú textovú rému piateho odseku (Štefan vykonal obdivuhodný skutok, *bol to príbeh, ktorý kde-kto poznal naspamäť*) (porov. aj Vaňko, 1985).

Ďalším aspektom textu sú spôsoby a prostriedky nadväzovania medzi

textovými jednotkami, ktoré sú spomedzi mnohých otázok lingvistiky textu spracované v odbornej literatúre najpodrobnejšie.

Literatúra

AGRICOLA, E.: Vom Text zum Thema. In: Probleme der Textgrammatik. *Studia Grammatica*. 11. Berlin, Akademie-Verlag 1976, s. 15.

DANEŠ, F.: Zur semantischen und thematischen Struktur des Kommunikats. *Studia Grammatica*. 11. Berlin, Akademie-Verlag 1976, s. 35.

INGARDEN, R.: Das literarische Kunstwerk. Eine Untersuchung aus dem Grenzgebiet der Ontologie, Logik und Literaturwissenschaft. Halle (Saale), Max Niemeyer Verlag 1931, s. 151–152.

SCHMIDT, S. J.: Tekst i istorija kak bazovyje kategorii. In: *Novoje v zarubežnoj lingvistike*. *Zv.* 8. Moskva, Progress 1978, s. 105, 21–22.

Funktional-kommunikative Sprachbeschreibung. Von einem Autorenkollektiv unter Leitung von Wilhelm SCHMIDT. Leipzig, VEB Bibliographisches Institut 1981.

VANKO, J.: K otázke sémantických vzťahov medzi textovými jednotkami. In: *Interpretácia jazyka umeleckej prózy*. Nitra, Vedeckovýskumné pracovisko literárnej komunikácie a experimentálnej metodiky Pedagogickej fakulty v Nitre 1985, s. 68–69, 78.

František Kočiš

HRANICE SPISOVNÉHO JAZYKA

1. Spisovný jazyk sa vo všeobecnosti pokladá za formu alebo útvar národného jazyka s celospoločenskou platnosťou a záväznosťou vo verejných jazykových prejavoch v najširšom zmysle (porov. Ružička, 1967, s. 11; Pauliny, 1979). Je to útvar, ktorý sa vyvinul historicky — postupnými kodifikáciami, s podporou umeleckej a odbornej literatúry a z vôle všetkých používateľov národného jazyka, ktorí v spisovnom jazyku videli a vidia jeden z integračných a reprezentatívnych znakov národného etnika. Spisovný jazyk sa teda vyčleňuje na pozadí národného jazyka a stojí v istom protiklade s ostatnými formami národného jazyka, ktoré nie sú spisovné. Spisovný jazyk stojí predovšetkým v opozícii k všetkým nárečovým formám, k nárečiam, ktoré sa pokladajú za nespisovné, a potom k ostatným nespisovným vrstvám, medzi ktorými sa najčastejšie spomínajú slangy ako sociálne nárečia, resp. ako vyjadrovací spôsob rozličných skupín ľudí utvorených podľa vekovej diferenciacie alebo podľa zamestnania. Táto stratifikácia národného jazyka sa v súčasnej jazykovej situácii neobyčajne dynamizuje, prehľbuje, do istej miery sa preskupujú hranice medzi jednotlivými útvarmi národného jazyka, no najmä medzi spisovným jazykom a nespisovnými útvarmi. Sám spisovný jazyk sa tiež vnútorne dynamizuje, štylisticky diferencuje, a to z väčšej časti pod vplyvom čoraz naliehavejšej potreby diferencovanejšej, rozvetvenejšej a presnejšej jazykovej komunikácie.

Pre súčasnú jazykovú situáciu u nás sú preto príznačné dve protichodné tendencie (a to tak v teórii spisovného jazyka, ako aj v jazykovej praxi): a) na základe celospoločenskej a záväznej platnosti spisovného jazyka, ako aj z iných známych dôvodov (demokratizácia jazyka, komunikačné potreby a pod.) posúvať hranice spisovnej slovenčiny nadol najmä prehodnocovaním doteraz nespisovných prvkov a ich prijímaním do spisovného jazyka čiže obohacovaním jeho hovorovej vrstvy na základe prípustného narušenia spisovnej normy (porov. Kočiš, 1979, 1984), b) zužovať sféru pôsobenia a používania spisovného jazyka v prospech voľnejšie normovaných foriem národného jazyka a konštituovať umelecký jazyk ako samostatný útvar národného jazyka (porov. Horecký, 1979, 1982), resp. uznávať aspoň dve

jazykové normy — rigoróznejšiu a voľnejšiu. Obidve tendencie sú výsledkom odlišného chápania spisovného jazyka a jeho funkcie v spoločnosti. A. Jedlička (1979, 1974) v tejto súvislosti konštatuje, že odlišné chápanie spisovného jazyka má za následok aj posúvanie hranice medzi spisovnosťou a nespisovnosťou a dotýka sa postavenia spisovného jazyka v celkovej jazykovej situácii a potom aj jeho vzťahu k ostatným útvarom národného jazyka, dokonca pripúšťa možnosť zastierania zhodnosti alebo rozdielov, ktoré reálne existujú medzi spisovným jazykom a nespisovnými prostriedkami národného jazyka. Túto situáciu v teórii a praxi jazykovej kultúry môžeme ukázať na niektorých súčasných názoroch na spisovný jazyk a jeho vnútorné členenie, ako aj na jeho vzťah k nespisovným útvarom národného jazyka.

2. Koncom 60. rokov nášho storočia sa v našej teórii spisovného jazyka ustálil názor, že v každom národnom jazyku existujú najmenej dve zreteľne odlišené podoby: spisovná a nespisovná. Nespisovnú podobu predstavujú predovšetkým miestne nárečia, na druhom mieste stoja slangy ako sociálne nárečia. Vzťah spisovnej podoby a nespisovných útvarov sa pritom charakterizuje takto: „Všetky nespisovné podoby národného jazyka sú zo synchronného hľadiska menej dôležité ako jeho spisovná podoba, ale aj tak majú význam v spoločenskom styku celého národa, dokonca majú význam aj pre samotný spisovný jazyk. Všetky podoby národného jazyka tvoria totiž organický celok, preto vzťahy medzi nimi sú obojstranné: nespisovné podoby a spisovná podoba národného jazyka sa vzájomne ovplyvňujú, hoci sa utvárajú a vyvíjajú v podstate osobitne. Dialektická spätosť medzi podobami národného jazyka je nesporný fakt“ (Ružička, 1967, s. 11).

Táto teória spisovného jazyka sa fakticky aj dnes berie za základ pri uvažovaní o funkcii spisovného jazyka, pri štylistickom hodnotení jazykových prostriedkov, pri lexikografickom spracúvaní slovnej zásoby súčasnej spisovnej slovenčiny. Spisovný jazyk sa v súčasnej jazykovej praxi uplatňuje ako najdôležitejšia a najzávažnejšia podoba národného jazyka, lebo má nezastupiteľné postavenie a nezastupiteľnú funkciu celonárodného prostriedku verejného styku a plní národnoreprezentatívnu funkciu národného jazyka. V súčasnosti sa však vypracovali a vypracúvajú aj iné teórie spisovného jazyka, ktoré istým spôsobom zužujú výsadné postavenie spisovného jazyka. Známa je teória spisovného jazyka A. Jedličku, ktorú najplastickejšie predstavil vo svojej publikácii *Spisovný jazyk v súčasnej komunikácii* (1974). Spisovnému jazyku síce pripisuje tie isté atribúty a funkcie ako teória spisovnej slovenčiny zo 60. rokov, ale naznačuje už isté obmedzenie tohto útvaru existenciou tzv. bežne mluveného jazyka.

A. Jedlička pri vymedzení pôsobnosti spisovného jazyka (ide, pravda,

o spisovnú češtinu) v komunikácii vychádza z faktu, ktorý pokladá za nesporný, že v národnom jazyku na krajných pozíciách stoja dva štruktúrne útvary — spisovný jazyk (ktorý označuje atribútom národný) a nárečia (miestne útvary). Opozícia týchto dvoch útvarov je podľa A. Jedličku podmienená geograficky a funkčne. Medzi týmito útvarmi existuje prechodné pásmo, ktoré A. Jedlička charakterizuje ako sféru bežne hovoreného jazyka a tzv. hovoreného spisovného jazyka. Prvý z nich pokladá A. Jedlička — v istom zmysle — za nespisovný útvar (ktorého základom je regionálna obecná čeština a interdialekty), druhý útvar zahŕňa do pojmu spisovného jazyka. Je zaujímavé (a na to sa dosiaľ vari ani dostatočne nepoukázalo), že A. Jedlička vôbec nepracuje ani nepočíta s pojmom slang, a to ani v negatívnom zmysle. Čo sa týka spisovného jazyka, A. Jedlička zdôrazňuje najmä aktuálnosť jeho rozsahu, potom jeho vnútornej diferenciácie a štýlového rozvrstvenia. Dynamiku spisovného jazyka ukazuje A. Jedlička na dynamike jeho normy a kodifikácie. Na otázku, ktorú v našej štúdii sledujeme, v práci A. Jedličku však priamu odpoveď nenachádzame. Tie útvary alebo formy národného jazyka, ktoré vymedzuje, pokladá akoby za nemenné, i keď vnútorne dynamizované.

V Úvode do štúdia jazykov Š. Ondruša — J. Sabola (1984) sa v slovenčine ako národnom jazyku vyčleňujú tri základné útvary: a) spisovný jazyk (ako najvyššia kultivovaná a funkčne diferencovaná celonárodná forma národného jazyka), b) zemepisné nárečia (ako pozostatok starého predfeudálneho a feudálneho členenia spoločnosti), c) sociálne nárečia (ako dôsledok ekonomickej, profesionálnej a kultúrnej diferenciácie spoločnosti v období feudalizmu, kapitalizmu a socializmu). Ďalej sa tu konštatuje, že zemepisné nárečia postupne zanikajú v prospech spisovného jazyka, ale že sa zosilňuje sociálna, no najmä funkčná diferenciácia spisovného jazyka. Táto diferenciácia spisovného jazyka spôsobuje aj diferenciáciu jeho normy. Š. Ondruš (ako autor tejto časti učebnice) v rámci spisovného jazyka rozoznáva tzv. subštandardnú normu spisovného jazyka, ktorú stotožňuje s hovorovým štýlom spisovného jazyka, štandardnú normu, ktorá má svoje uplatnenie ako záväzná forma spisovného jazyka v školách, v rozhlase, televízii, v tlači a pod., a napokon superštandardnú normu spisovného jazyka ako komunikatívneho prostriedku v umeleckom štýle, v divadle a v rozhlasových a televíznych inscenáciách. Pri tomto rozvrstvení národného jazyka a tejto vnútornej diferenciácii spisovného jazyka sa v učebnici ešte vyčleňuje umelecká básnická reč, ktorá „pripúšťa vo význame slov, v syntaxi aj v zvukovom tvare slov veľa licencií, a to tak smerom k zemepisným a sociálnym nárečiam, ako aj smerom k iným jazykom, u nás najmä v smere k češtine...“ (s. 56). Na úplnú charakteristiku tohto

rozčlenenia treba dodať, že v tzv. subštandardnej norme spisovného jazyka sa podľa názoru autora pripúšťajú aj isté prvky zemepisných a sociálnych nárečí.

V tomto výklade vzťahu spisovného jazyka a nárečí sa aplikuje téza, ktorá nadobúda čoraz väčšie a väčšie uplatnenie nielen v našej, ale aj v zahraničnej jazykovede, že spisovný jazyk ako najprogresívnejšia forma národného jazyka vytláča nárečové formy komunikácie už aj zo súkromného jazykového styku, deštruktívne pôsobí najmä na nárečovú slovnú zásobu, ako aj na jej zvukovú rovinu, a tak sa nárečia nivelizujú, vyrovnávajú cez interdiálne podoby smerom k spisovnej slovenčine. Do spisovného jazyka sa cez tzv. subštandardnú podobu spisovného jazyka čiže cez hovorovú vrstvu spisovných jazykových prostriedkov dostávajú tie nárečové a slangové prvky, ktoré sú z hľadiska spisovnej normy prijateľné. V tomto výklade o vzťahu spisovného jazyka a nárečia, resp. slangu sa v zhustenej forme hovorí to, o čom sme podrobnejšie písali v diskusnom článku o štruktúrnej stratifikácii národného jazyka (porov. Kočíš, 1984). K tomuto výkladu sa ešte vrátíme. Treba však pripomenúť, že funkčná diferenciacia spisovného jazyka v tomto Úvode do štúdia jazykov, ako aj vyčleňovanie umeleckého jazyka do istej miery pripomína (aspoň terminologicky) stratifikáciu národného jazyka J. Horeckého, ku ktorej sa tiež ešte vrátíme.

Z hľadiska sledovania hraníc spisovného jazyka v našom národnom jazyku nie je bez zaujímavosti ani názor B. Hochela (1984) na postavenie a vzájomné vzťahy spisovnej slovenčiny a nespisovných vrstiev slovenčiny. Vopred však treba povedať, že jeho synchronný rez súčasným slovenským jazykom nemožno prijať, ale na druhej strane predsa len ukazuje základný protiklad medzi spisovným jazykom a nespisovnými útvarmi národného jazyka. B. Hochel popri tzv. reprezentatívnej forme (spisovnom jazyku) nachádza v národnom jazyku tieto nespisovné útvary: teritoriálne nárečia, argoty, žargóny, sociolekty a slang (autor výslovne upozorňuje, že v jazyku existuje iba jeden slang). Slang podľa B. Hochela zaujíma medzi uvedenými nespisovnými útvarmi centrálnu postavenie a obohacuje sa z nich. Slang ako centrálny nespisovný útvar stojí v opozícii proti spisovnému jazyku (teda nie nárečia, tie sú podľa schémy B. Hochela na periférii slangu ako všetky ostatné uvedené nespisovné útvary) a je jediným zdrojom obohacovania slovného zásoby spisovného jazyka. Obrazne to B. Hochel vyjadruje tak, že slang predstavuje „špirálu, ktorá sa svojou základňou dotýka ostatných nespisovných vrstiev jazyka a vrcholom ústí do spisovného jazyka. Po tejto špirále sa slová (alebo iné jazykové prostriedky) derú rozličnou rýchlosťou nahor, čo platí nielen o tých slovách, ktoré nemajú spisovný ekvivalent, ale o celom slangovom arzenáli“. B. Hochel vyslovuje

odvážnu (ale absolútne nepravdivú, falošnú) mienku, že „slang je jediným zdrojom obohacovania lexiky spisovnej slovenčiny a že každé nové slovo — bez ohľadu na svoju provenienciu — prechádza pred vstupom do spisovného jazyka slangovým štádiom“. Jedine tzv. sociolektom (ktoré člení na profesionálne, záujmové a sociálne nárečia) pripisuje schopnosť obohacovať spisovný jazyk priamo najmä odbornými termínmi. Zemepisným nárečiam dáva B. Hochel už iba historické miesto v rámci národného jazyka a špecifikuje ich ako geograficko-sociálny jav.

Vzťah spisovného jazyka a nespisovných útvarov národného jazyka podáva B. Hochel jednostranne v tom zmysle, že uznáva iba vplyv slangu na spisovný jazyk a obohacovanie spisovného jazyka slangom. Opačný smer — vplyv spisovného jazyka na slang, resp. na teritoriálne nárečia, sociolekty a ostatné nespisovné útvary B. Hochel neberie na vedomie. Keďže však uznáva obohacovanie spisovného jazyka slangom, predpokladá (alebo by aspoň mal predpokladať) aj rozširovanie spisovného jazyka aspoň v slovnej zásobe a tým aj posúvanie jeho dolnej hranice smerom k nespisovným útvarom, ako aj isté zmenšovanie sféry pôsobnosti nespisovných útvarov (zreteľne to konštatuje iba pri územných nárečiach). O slangu B. Hochel hovorí, že jeho výrazové prostriedky pochádzajú z územných nárečí, z argotu, žargónu a zo sociolektov. Nehovorí však nič o tom, ako tieto nespisovné útvary vznikajú, keď tak výdatne môžu zásobovať slang. Ich prameňom budú zrejme aj niektoré lexikálne prvky iných jazykov (napr. češtiny, maďarčiny, nemčiny), resp. priame prevzatia slangových prvkov, ale nemožno zabúdať, že slangové (resp. ak chceme použiť členenie B. Hochela — argotické, žargónové, sociolektové) prvky vznikajú aj na báze spisovného jazyka. Tieto problémy sa však už netýkajú priamo nášho základného problému — hraníc spisovného jazyka, hoci v konečnom dôsledku sa tieto hranice môžu istým spôsobom identifikovať aj v reláciách, ktoré naznačil B. Hochel.

Závažný príspevok k vymedzeniu miesta spisovného jazyka a tým aj k určeniu jeho hraníc v rámci národného jazyka nachádzame v novších prácach a štúdiách J. Horeckého (porov. 1979, 1982 a inde), a to v súvislosti s jeho pokusom o konštituovanie novej teórie súčasného spisovného jazyka a jazykovej kultúry na základe novej stratifikácie (rozvrstvenia) slovenského národného jazyka. Jeho rozvrstvenie slovenského národného jazyka je takéto: rozlišuje predovšetkým tri celonárodné formy národného jazyka — spisovnú, štandardnú a subštandardnú, ďalej nárečovú formu (inde aj nadnárečovú) a jazyk umeleckej literatúry. Vidíme, že spisovný jazyk vo svojej čistej podobe zaberá v národnom jazyku iba jedno z piatich miest. Z toho sa dá usúdiť, že J. Horecký hranice spisovného jazyka značne zúžil. Vymedzil ho síce ako útvar s celonárodnou a celospoločenskou plat-

nosťou, ktorý je kodifikovaný na osi správne — nesprávne, ale o túto celonárodnosť a celospoločenskú sa musí deliť so štandardnou a subštandardnou formou národného jazyka. Obidve tieto formy existujú v písanej i hovorovej podobe, ich základnou bázou sú aj podľa J. Horeckého spisovné vyjadrovacie prostriedky menej alebo viac nahrádzané nespisovnými jazykovými prvkami v lexike, morfológii, syntaxi, ale aj vo zvukovej rovine — porov. konštatovanie J. Horeckého (1982, s. 56), že štandardná forma berie základné vyjadrovacie prostriedky zo spisovnej formy a že aj v subštandardnej forme možno zistiť zväčša tie isté javy ako v štandardnej forme, no vo väčšej miere sa v nej používajú slangové prvky v slovnej zásobe a azda aj nesprávne tvary (s. 59). Rovnako aj jazyk umeleckej literatúry sa v prevažnej miere tvorí na spisovných vyjadrovacích prostriedkoch, nespisovné prvky sú v ňom zastúpené iba funkčne („v každom prípade musí byť zreteľný dôvod použitia takýchto prvkov“, hovorí J. Horecký zhodne so všeobecnou mienkou o prítomnosti nespisovných jazykových prostriedkov v umeleckej literárnej tvorbe — porov. s. 54).

Ak budeme brať Horeckého diferenciáciu národného jazyka doslovne tak, ako ju predložil vo svojich prácach, neostáva nič iné iba konštatovať, že spisovná slovenčina sa v súčasnej jazykovej komunikácii nachádza (alebo by sa mala nachádzať) priam v zajatí ostatných foriem národného jazyka, ktorých spoločným znakom je prítomnosť menšieho či väčšieho alebo aj úplného počtu nespisovných jazykových prvkov. Hranice spisovnej slovenčiny sú najmä smerom nadol čiže k nespisovnému úzu takmer uzavreté, lebo podľa J. Horeckého hneď ako sa v nej objavia (hoci len občas) isté nárečové alebo slangové prvky, už vzniká osobitná forma národného jazyka, a to tzv. štandardná forma. A keď nespisovných prvkov použijeme v reči viac, vzniká tzv. subštandardná forma národného jazyka.

Ak však budeme tieto tri formy národného jazyka vidieť tak, že každá z nich má vo svojom základe spisovné jazykové prvky (štandardná viac, subštandardná menej), môžeme vlastne hovoriť o jednej spisovnej forme národného jazyka s vlastnosťou pružnej stability, v ktorej prebieha proces prenikania nespisovných prvkov do spisovného základu vo forme alebo prípustného, alebo neprípustného narušenia spisovnej normy. Prítomnosť nespisovných jazykových prostriedkov sa potom môže chápať ako obohacovanie spisovnej slovenčiny (porov. napr. plynulú adaptáciu nárečovej lexiky v spisovnej slovnej zásobe v minulosti, ale aj v súčasnej jazykovej situácii, prijímanie nespisovných jazykových prostriedkov za spisovné na základe hlbšieho poznania systému a normy súčasnej spisovnej slovenčiny alebo aj na základe sústavného tlaku zo strany úzu) alebo ako jazyková chyba, nenáležitnosť, nekorektnosť, a to po náležitom komplexnom zvážení

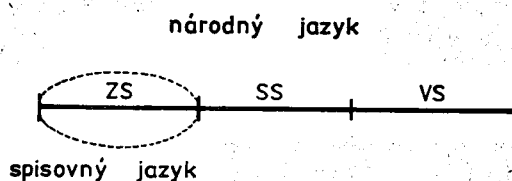
a zhodnotení všetkých stránok príslušného nespisovného jazykového prostriedku.

3. Podrobným rozborom najznámejších názorov a teórií o súčasnej stratifikácii národného jazyka a o vzťahu spisovného jazyka k ostatným (nespisovným) formám národného jazyka sme sa pokúsili ukázať miesto súčasného spisovného jazyka v rámci národného jazyka a jeho hranice, ktoré mu prisudzujú doterajšie i súčasné teórie spisovného jazyka a názory uvedených jazykovedcov. Keď k týmto názorom prirátame aj názory napr. jazykovedcov zo socialistických krajín (porov. napr. zborník Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti, 1979), na jednej strane zisťujeme istú jednotnosť názorov na existenciu spisovného jazyka ako celonárodného a celospoločenského dorozumievacieho prostriedku a popri ňom viacerých nespisovných útvarov (predovšetkým nárečí a slangov), na druhej strane však pomerne veľkú rôznorodosť názorov na vzájomný vzťah týchto foriem národného jazyka, ako aj na ich počet. V rámci riešenia tohto vzťahu možno sledovať aj hranice spisovného jazyka v národnom jazyku, najmä jeho hranicu nadol čiže hranicu medzi ním samým a nespisovnými útvarmi národného jazyka. Popri spisovnom jazyku, ktorému sa pripisuje celospoločenská a záväzná platnosť, sa všeobecne uznáva existencia nárečí a slangov ako nespisovných útvarov národného jazyka (ostatné útvary, ako argoty, žargóny a sociolekty sa spomínajú pomerne zriedkavo, pretože sa dosť ťažko odlišujú od slangu). O tom, ako sa vo vzájomnom vzťahu týchto útvarov prejavuje dynamika rozvoja spisovného jazyka, existuje — ako sme sčasti ukázali — pomerne veľa odlišných názorov. V súčasnej bežnej jazykovej praxi, v umeleckej literatúre (pôvodnej i prekladovej), v publicistickej tvorbe atď. sa pomerne veľa priestoru venuje úvahám o funkcii a funkčnosti nespisovných útvarov národného jazyka a často sa ozývajú hlasy po väčšom uplatnení týchto jazykových prostriedkov aj vo sfére spisovného vyjadrovania. Aj bežní používatelia spisovného jazyka, no najmä jeho profesionálni používatelia sa dovoľávajú rozširovania tzv. dolnej hranice spisovného jazyka čiže hranice smerom k nespisovným útvarom, dovoľávajú sa rozšírenia spisovného jazyka najmä v oblasti hovorového vyjadrovania, a to z toho dôvodu, aby spisovná slovenčina mohla adekvátnejšie slúžiť komunikatívnym potrebám celej spoločnosti (porov. napr. takéto časté hlasy rozhlasových, televíznych, filmových i divadelných teoretikov a praktikov). Toto dovoľávanie sa väčšieho uplatnenia nespisovných prvkov má svoje opodstatnenie najmä z hľadiska prekladania a uvádzania zahraničných umeleckých diel, v ktorých sa často vyskytujú nespisovné, najmä slangové prvky. Na druhej strane však aj medzi poučenými používateľmi spisovnej slovenčiny v tomto dovoľávaní

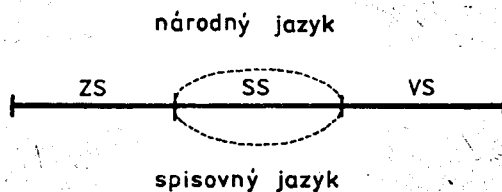
sa rozšírenia hraníc spisovnej slovenčiny registrujeme nepochopenie podstaty spisovného jazyka, jeho štýlových rovín, najmä hovorového štýlu, ktorý nepokladajú za spisovný (porov. napr. text na záložke knihy J. Mistríka Jazyk a reč: Nevtesnáva [J. Mistrík] jazyk do úzkeho rámca „spisovnosti“, registruje rozdiel medzi spisovnou a hovorovou slovenčinou . . .).

Odlišnosť názorov na postavenie spisovnej slovenčiny a na jej vzťah k nespisovným útvarom národného jazyka vyplýva podľa našej mienky najmä z nerešpektovania štruktúrnej stratifikácie národného jazyka a z nedostatočného uvedomovania si genézy spisovného jazyka. O probléme štruktúrnej stratifikácie a genézy spisovného jazyka sme podali pomerne vyčerpávajúci výklad (pravda, diskusný) v už spomínanej štúdií Štruktúrna stratifikácia jazyka ako základ teórie spisovného jazyka. Odvolávajúc sa na tento výklad, na záver tohto článku o hraniciach spisovného jazyka uvedieme ešte raz krátky náčrt vývinu kodifikácií spisovnej slovenčiny za pomoci niekoľkých grafov s príslušným komentárom.

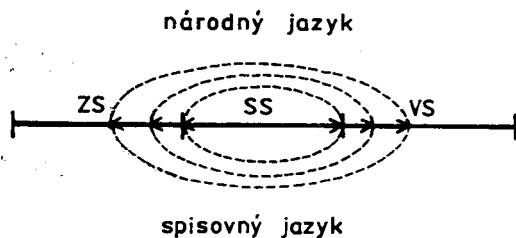
Pred konštituovaním spisovnej slovenčiny bola v slovenskom národnom jazyku zjednodušene povedané situácia dosť zreteľná: existovali iba príslušné nárečia, ktoré sa v globále rozčleňovali na tri základné skupiny: západoslovenskú, stredoslovenskú a východoslovenskú. Potom prišla prvá kodifikácia spisovného jazyka na báze kultúrnej západnej slovenčiny:

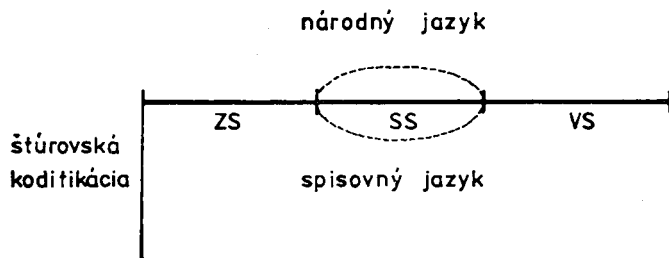
Štúrovská kodifikácia postavila spisovný jazyk na stredoslovenských nárečiach (na kultúrnej stredoslovenčine)

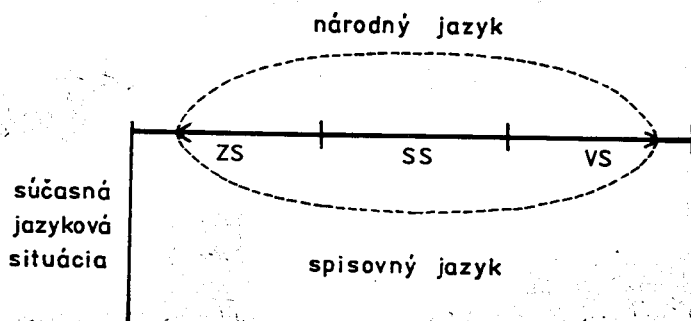

Treba povedať, že štúrovská spisovná slovenčina nebola úplne totožná so stredoslovenskými nárečiami ako celkom a ešte viac sa od nich vzdialila hodžovsko-hattalovskou kodifikáciou, ktorá prijala isté znaky spoločné pre všetky nárečia. Bol to začiatok novodobého integračného procesu spisovnej slovenčiny, ktorý postupom času nadobudol takú intenzitu, že v 60.—70. rokoch nášho storočia sa na vedeckých konferenciách o spisovnom jazyku hovorilo ako o vysokokultivovanom a štylisticky diferencovanom jazyku, ktorý dobre slúži komunikatívnym potrebám socialistickej spoločnosti a ktorý svoj zdroj obohacovania našiel vo všetkých troch skupinách slovenských nárečí (porov. konferenciu o slovnej zásobe spisovnej slovenčiny v r. 1965). Integračný proces spisovného jazyka sa začal hlboko dotýkať všetkých slovenských nárečí najmä tým, že sa pod jeho vplyvom začali nivelizovať, narúšať a ich komunikatívna sféra sa podstatne zúžila. Tento proces naznačujeme graficky takto:

Kvalitatívne zmeny vo vzťahu spisovnej slovenčiny a nárečí, ktoré dnes registrujeme a ktoré sú predmetom súčasných diskusií v rámci diskusie o adekvátnej teórii súčasnej spisovnej slovenčiny, dovoľujú tento vzťah formulovať takto: spisovná slovenčina začína prekrývať národný jazyk predstavovaný zväčša nárečiami. Obidva útvary sú stále v štruktúrno-genetickom vzťahu, ale súčasná jazyková situácia signalizuje, že tento vzťah sa priam vo svojej ontológii zmenil. Porovnajme na grafoch ešte raz:

Spisovný jazyk rozšíril svoje hranice na úkor pôvodných hraníc nárečí, deštruuje alebo lepšie povedané absorbuje nárečia, ktoré tým postupne zanikajú, resp. ustupujú hlboko do sféry súkromného jazykového styku. Súčasná jazyková situácia sa do istej miery začína komplikovať existenciou tzv. sociálnych nárečí čiže slangov, ale to na totálnom nástupe spisovnej formy národného jazyka do všetkých sfér komunikácie nič nemení. Pri porovnaní obidvoch grafov sa zreteľne ukazuje, že spisovný jazyk podstatne rozšíril sféru svojho pôsobenia na úkor nárečí. K tomu môžeme pridať ďalší fakt, že spisovný jazyk sa bohato diferencoval, a to tak z hľadiska funkčných štýlov, ako aj z hľadiska štylistického využitia jednotlivých jazykových prostriedkov. Spisovný jazyk, ktorému sa priznáva celonárodná a celospoločenská platnosť a záväznosť pre všetkých jeho používateľov vo verejnom jazykovom styku a do istej miery aj v súkromnej jazykovej komunikácii, sa práve pre tieto atribúty začína prejavovať vo funkcii a postavení národného jazyka, pravda, s istými obmedzeniami, ktoré vyplývajú z pretrvávajúcej existencie nespisovných útvarov (nárečí a slangov). Kvalitatívne zmeny vo vzťahu spisovného jazyka a nespisovných útvarov sa podľa nášho názoru prejavujú v tom, že ak po svojej prvej kodifikácii spisovný jazyk začal existovať a rozvíjať sa na báze nárečí, dnes nárečia a napokon aj slang existujú na báze spisovného jazyka. Hranice spisovného jazyka dosahujú hranice národného jazyka. V tom vidíme historický vývin a súčasný rozvoj spisovnej slovenčiny ako integrálneho komunikatívneho prostriedku v našom národnom spoločenstve. Je to aj potvrdenie správnosti leninskej tézy o rozvoji národných jazykov v etape budovania socialistickej spoločnosti a jej naplnenie. Slovenský spisovný jazyk sa stal historickým faktom v plnosti svojej vnútornej integrity a bohatej funkčnej diferencovanosti. Opakujeme ešte raz: súčasný spisovný jazyk začína dosahovať hranice národného jazyka.

Literatúra

Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti. Red. J. Kuchař. Praha, Academia 1979. 286 s.

HOCHÉL, B.: Televízna slovenčina a slovenský subštandard. In: Kontakt. Teoretický mesačník Čs. televízie v Bratislave. 3, 1984, s. 2–14.

HORECKÝ, J.: Východiská k teórii spisovného jazyka. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 13–22.

HORECKÝ, J.: Spoločnosť a jazyk. Bratislava, Veda 1982, s. 53–60.

JEDLIČKA, A.: O typologii spisovného jazyka a jeho teórii. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 23–31.

JEDLIČKA, A.: Spisovný jazyk v súčasnej komunikácii. Praha, Universita Karlova 1974, s. 45 n.

KOČIŠ, F.: Pojem jazykovej normy a normovanosti. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 38–41.

KOČIŠ, F.: Štruktúrna stratifikácia jazyka ako základ teórie spisovného jazyka. Slovenská reč, 49, 1984, s. 37–48.

ONDRUŠ, Š. – SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1984, s. 55–56.

PAULINY, E.: Niekoľko poznámok o spisovnom jazyku. In: Z teórie spisovného jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Veda 1979, s. 45.

RUŽIČKA, J.: Problémy jazykovej kultúry. In: Kultúra spisovnej slovenčiny. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1967. 296 s.

Gejza Horák

ASYNDETICKÝ PRIRADENÝ VETNÝ DOPLNOK

1. Za asyndeticky priradený vetný doplnok pokladáme taký typ doplnku, ktorý možno naznačiť príkladom *Čakal, hlavu nezdvihol*. Príklad navodzuje, že vetu *hlavu nezdvihol*, ktorú označujeme za voľný vetný doplnok, možno syntakticky i štylisticky porovnať jednak s polovetnou prechodníkovou konštrukciou (*Čakal, nezdvihnúc hlavu*), jednak so syntaktickou konštrukciou neväzobného čiže absolútneho akuzatívu (*Čakal, hlavu nezdvihnutú*) rovnoznačného s voľne pripojenou nominatívnou konštrukciou (*Čakal, hlava nezdvihnutá*).

Prechodníkovou konštrukciou sa v našej gramatickej literatúre zaoberali najpodrobnejšie J. Žigo a J. Ružička. J. Žigo (1940) sa na základe historického pohľadu a preberania minulého prechodníka v staršej gramatickej literatúre, ale i na základe zistenia, ako sa táto syntaktická konštrukcia uplatňovala a uplatňuje v iných jazykoch, zacielil na to, či minulý prechodník je v slovenčine živou syntaktickou jednotkou. Na základe štúdia bohatého materiálu konštatoval, že v slovenčine je vlastne podľa tvaru iba jeden prechodník a ten má dve syntaktické funkcie podľa toho, či ide o tvar nedokonavého slovesa alebo o tvar dokonavého slovesa. A tak zo

syntaktického hľadiska rozlišuje priechodník (staršia podoba termínu) pre súčasnosť (súčasnostný: *robiac*) a priechodník pre predčasnosť (predčasnostný: *urobiac*); tento svoj záver vzťahuje i na prídavia. J. Ružička (1956, s. 293) ukazuje, že funkcia prechodníkov — v tom vymedzení, ako naznačil J. Žigo — nie je iba časová a že „časové zaradenie deja prechodníkovej väzby je v istých typoch takmer úplne potlačené determinatívnymi vzťahmi“. Okrem dôkladného prebrania relatívnej časovej platnosti prechodníkovej väzby si autor kládol i otázku, akú funkciu má prechodníková väzba vo vete a rozriešil ju druhým závažným záverečným zistením, že „za doplnok možno pokladať iba prechodník v jednom type prechodníkovej väzby, a to v type, v ktorom sa prechodníkom vyslovuje priradený súčasný dej“ (s. 293).

Syntaktickou konštrukciou neväzbového akuzatívu som sa (diskusne) zaoberal v štúdiu O takzvanom absolútnom akuzatíve (Horák, 1956). Pokladám ju súhlasne s F. Kopečným (1958) za konštrukciu s implicitnou predikáciou vo funkcii doplnku. V štúdiu som sa usiloval riešiť aj problém, či tzv. absolútny akuzatív, ktorý V. Šmilauer (1966) označuje aj ako akuzatív vlastnosti, možno pokladať za domáci syntaktický prostriedok.

V uvedenej štúdiu som sa opieral o prekladový jazykový materiál (V. Hugo, Bedári, prel. J. Belnay a J. Felix) a prvotný popud nastolil a riešiť syntaktické a stylistické postavenie voľne pričleneného vetného doplnku (terajšia téma) som si osvojil takisto z preloženej beletrie, a to najmä z románů I. Shawa Boháč, chudák (prel. M. Breznický, 1973). Informovanejšieho čitateľa zaujme v preklade veľká frekvencia obidvoch syntaktických konštrukcií — absolútného akuzatívu aj voľne pričleneného vetného doplnku. Najprv niekoľko príkladov na voľne pričlenený vetný doplnok:

Boylan ho [lístok] roztrhol, *ani naň nepozrel*. (s. 196) — ... bez slova odkrival, *ani dvierka na aute nezavrel*. (s. 206) — Odišiel, *ani ruku Rudolphovi nepodal*. (s. 345) — Calderwood zložil, *ani sa nerozlúčil*. (s. 383) — „Tak, tu som,“ prihovoril sa Axel [Haroldovi]. *Ruku nepodal*. (s. 201)

Vo všetkých prípadoch pred asyndeticky priradenú vetu možno vložiť spájací výraz (*a*) *pritom*: *lístok roztrhol, [pritom] ani naň nepozrel: vystúpil a odkrival, [pritom] ani dvierka na aute nezavrel* atď. V poslednom príklade je priradený vetný doplnok na zdôraznenie oddelený bodkou. Potenciálny spájací výraz *pritom* naznačuje, že hlavný a vedľajší dej v týchto súvetiach (bez formálne naznačeného významového vzťahu viet) sú vlastne v odporovacom vzťahu a významový súvis medzi nimi možno charakterizovať takto: pred hlavným dejom by sa (podľa platného poriadku) bolo žiadalo vykonať vedľajší dej, ale to sa nestalo. Nevykonanie tohto potrebného (žiadaného, zvyčajného atď.) deja sa vyslovuje asyndeticky prirade-

nou vetou. Obsah tejto vety možno s istým obmedzením vyjadriť aj prechodníkovou (polovetnou) konštrukciou. Uvedieme príklad: *Boylan lístok roztrhol, ani naň nepozrel* = ... *ani naň nepozrúc/nepozrúc naň*. Je jasné, že druhý dej nie je rovnocenný s hlavným dejom, je vo vzťahu k nemu sprievodný. Práve preto ich koordinácia má z významovej stránky isté vnútorné prvky determinácie.

Ak význam a syntaktickú funkciu asyndeticky priradenej vety vyjadrujúcej voľný činnosť doplnok porovnáme s významom a syntaktickou funkciou absolútneho akuzatívu, zistíme medzi nimi podobnosť. Aby sme mohli tieto dva druhy priradenia porovnávať pozorovať, uvedieme niekoľko príkladov z toho istého prekladu.

Ležal, oči otvorené, velikánske a horúčkovo čisté vo vychudnutej tvári. (s. 92) — Jordache nespadol, iba sa trochu zaknísal, *ruky vystreté k Tomovi.* (s. 107) — Ležala pod paplónom, *vlasý rozhodené na hlavnici.* (s. 176) — Greening hneď prišiel k Thomasovi, *dlhá ľavačka vystretá, pravá ruka pod bradou.* (s. 270) — Pappy vošiel, *nohy ľahké, tvár za tmavými okuliarmi bezvýrazná.* (s. 449) — Pomaly sa vracal k obchodnému domu, *kabát rozopnutý*, hoci bol ostrý sychravý vietor. (s. 289) — Denton sedel v tom istom boxe ako minule, v klobúku a kabáte, *nahnutý nad stolom, ruky ovinuté okolo pohára.* (s. 300) — Dolu na trotoári sa chodci borili s vetrom, ponáhľali sa do tepla, *golieri vyhrnuté.* (s. 343) — Brad stál pri okne, *v ruke plný pohár, lístky na šláger sezóny v náprsnej taške* a díval sa na bohaté, priateľské mesto Dallas. (s. 564) — Thomas oddychoval Danovicovi na prsiach, zdržiaval dych, *kladivo stále zdvihnuté v ľavej ruke.* (s. 589)

Na rozdiel od asyndeticky priradenej vety vyjadrujúcej druhý, sprievodný dej toho istého podmetu sa konštrukciou absolútneho akuzatívu (významovo rovnoznačnou s voľne pripojenou nominatívnou konštrukciou) vyslovuje stav podmetu sprevádzajúci (vy)konanie deja: *oči otvorené...*, *ruky vystreté, vlasý rozhodené; kabát rozopnutý, golieri vyhrnuté, kladivo stále zdvihnuté v ľavej ruke*. Sprievodnosť stavu podmetu (v širokom zmysle) sa dokazuje možnosťou transformovať konštrukciu s absolútnym akuzatívom na konštrukciu s predložkou *s/so*, napr.: *oči otvorené, velikánske a horúčkovo čisté vo vychudnutej tvári* → s očami otvorenými, velikánskymi a horúčkovo čistými vo vychudnutej tvári; *ruky vystreté* → s rukami vystretými; *vlasý rozhodené* → s vlasmi rozhodnými; *kabát rozopnutý* → s rozopnutým kabátom; *golieri vyhrnuté* → s vyhrnutými goliermi; *v ruke plný pohár, lístky... v náprsnej taške* → s plným pohárom v ruke, s lístkami... v náprsnej taške; *kladivo stále zdvihnuté v ľavej ruke* → s kladivom stále zdvihnutým v ľavej ruke. Transformáciu absolútneho akuzatívu možno vykonať i pomocou konštrukcií so slovesom *mať*, napr.: *Ležal, oči otvorené* → Ležal a mal/majúc [prítom] oči otvorené.

Príklady nenaznačili len významový a syntaktický ráz obidvoch konštrukcií, ale aj ich priveľkú frekvenciu v preklade; pritom už len náznak možností ich transformácií ukazuje (štylizačne) primerané substitúty. A tie bolo treba mať pri prekladaní (v našom prípade z angličtiny) po ruke i preto, lebo ide o štylisticky príznakové syntaktické prostriedky.

2. Po tomto popude z preloženej beletrie sledovanie jazyka našej súčasnej prózy ukázalo, že konštrukcia asyndeticky priradeného vetného (činnosného) doplnku — a na tú sa v ďalšom uvažovaní sústredíme — sa využíva i v nej, ibaže oveľa zriedkavejšie. Príklady:

Kde je to? — spýtal sa otec zlostne. *Na pána ani nepozrel.* (Jarunková) — Vodič vyskočí z auta, *dvere ani nezavrie*, prebehne cez cestu, splašene sa poobzerá a vykrikuje: ... (Jarunková) — Pavla kľačí na mokrej dlážke, *šúcha kefou, hlavu ani nezdvihne.* (Jarunková) — Odpovedala, *hlavu od roboty nezdvihla.* (Jaroš) — Vinco Hrnko čakal tých dvoch nepohnute, *hlavu nezdvihol.* (Papp) — Pohodil liace po konských chrbtoch a lipicany sa prebrodili cez riečku, *ani k vode nenatiahli pysky.* (Zelinová) — ... prehodí Franto na pol úst, *na otca ani nepozrie.* (Habaj) — ... na vozíku prehrkotal okolo nás, *ani hlavou nekývol na pozdrav ...* (Gallo) — To sa oni? — povie bezvýrazne. *Fajku z úst ani nevytiahne.* (Jarunková)

Pred vetu vyjadrujúcu druhý, vedľajší sprievodný predikát s tým istým podmetom možno aj v týchto príkladoch vsunúť spájací výraz *prítom/ /a prítom*, ktorý okrem časovej zviazanosti naznačuje aj mierne odporovací vzťah medzi obidvoma dejmi; napr.: *Prehrkotal okolo nás, (a) prítom [= ale] ani hlavou nekývol na pozdrav ...* V danom príklade vykonanie príslušného sprievodného deja (no ten agens hlavného deja nevykonala) sa očakávalo z hľadiska zainteresovaného pozorovateľa (spoločenská konvencia, citová požiadavka a pod.). Dej prvej vety a dej druhej (akoby dodatočne konštatovanej) vety (= jeho nevykonanie) pokladáme za súčasné deje, a to v takom zmysle, že čas hlavného deja tvorí časový rámec sprievodného deja. Hoci sprievodný dej sa podáva formou dokonavého slovesa, popretie jeho uskutočnenia platí v celom časovom trvaní hlavného deja. Takýto vecný vzťah dejov umožňuje povedať, že pri dokonavom slovese vyjadrujúcom sprievodný dej sa vlastne stretáme s kontextovo danou súčasnosťou (= trvanie neuskutočnenia deja počas realizovaného hlavného deja).

Pozorujme vid párov slovies v uvedených príkladoch: *spýtal sa* — *nepozrel* (dok.), *vyskočí* — *nezavrie* (dok., sprítomnenie), *kľačí* (nedok.) — *nezdvihne* (dok., sprítomnenie), *odpovedala* — *nezdvihla* (dok.), *čakal* (nedok.) — *nezdvihol* (dok.), *prebrodili* — *nenatiahli* (dok.), *prehodí* — *nepozrie* (dok., sprítomnenie), *prehrkotal* — *nekývol* (dok.), *povie* — *nevytiahne* (dok., sprítomnenie). Príklady ukazujú prevahu tých prípadov, keď sa

obidva deje vyjadrujú formou dokonavého slovesa, ale celkom zvyčajné, hoci zriedkavejšie, sú prípady, keď sa hlavný dej podáva nedokonavým slovesom a sprievodný dej dokonavým slovesom. Nevylučujeme ani také prípady, keď sa hlavný i sprievodný dej vyjadruje formou nedokonavého slovesa. Pozoruhodné pritom je, že v príkladoch, ktoré máme zatiaľ naporiadzi, sprievodný dej sa v asyndeticky priradenej vete vždy vyjadruje negatívnou formou (oznamuje sa jeho neuskutočnenie), ba neraz so zdôraznením negácie spojku *ani*.

Nemusíme konfrontovať uvedené príklady na asyndeticky priradenú vetu vo funkcii činnostného doplnku s polovetnou konštrukciou absolútneho akuzatívu, aby sme preverili ich gramatickú a funkčnú blízkosť. Stačí, keď sa dôkladnejšie prizrieme na ostatný z príkladov. Je to príklad z románu K. Jarunkovej Čierny slnovrat. Autorka túto syntaktickú konštrukciu používa v stopách hovorovej reči častejšie ako iní naši autori. Príklad naznačuje situačný dialóg s prvkami miestnej hovorovej reči: — *To sa [= sú] oni? — povie bezvýrazne. Fajku z úst ani nevytiahne*. Hlavný dej vyjadrený slovesom *povie* je bližšie určený príslovkovým určením spôsobu vysloveným príslovkou *bezvýrazne*. Potom — akoby dodatočne a ako poznámka — sa v osamostatnenej vete *Fajku z úst ani nevytiahne* pripája konštatovanie o tom, ako sa správa hovoriaca osoba pri reči. Táto osamostatnená veta oznamuje, že agens vety nevykonal taký sprievodný dej, ktorý je pri výkone hlavného deja zvyčajný (alebo by mal byť zvyčajný). Veta vyslovuje (najmä so zreteľom na prijímateľa jazykového prejavu) príznakové správanie sa hovoriaceho. Vetu *Fajku z úst ani nevytiahne* vyjadrujúcu druhý (sprievodný) predikát, pripojený k hlavnému (základnému) predikátu *povie*, možno rovnoznačne vysloviť jednak prechodníkovou väzbou: ... *fajku z úst ani nevytiahnuc, nevytiahnuc fajku z úst*, ale i pomocou konštrukcie s absolútnym akuzatívom: ... *fajku/fajka aj ďalej/jednostaj, ustavične v ústach*. Táto transformácia je v danom prípade (a bude aj v obdobných prípadoch) možná zato, lebo negatívne konštatovanie v pripojenej vete má rovnoznačný kladný vyjadrovací korelát: *fajku z úst ani nevytiahne = fajku/fajka ustavične/jednostaj v ústach*.

Možnosť takejto transformácie hneď na začiatku naznačil náš východiskový príklad. Tu ho znova uvedieme v úplnosti: *Vinco Hrnko čakal tých dvoch nepohnute, hlavu nezdvihol*. (Papp) = ... *hlavu nezdvihnutú/hlava nezdvihnutá*. Hlavný dej (*čakal*) sa bližšie určuje príslovkovým určením spôsobu *nepohnute* a druhým predikátom *hlavu nezdvihol* sa charakterizuje agens pri výkone hlavného deja. Rozdiel medzi príslovkovým určením spôsobu, určujúcim hlavný (základný) predikát a druhým predikátom, ktorý je v koordinatívnom vzťahu so základným predikátom, je zreteľný: príslovkové určenie (*čakal*) *nepohnute* priamo určuje slovesný predikát

a nepriamo i podmet vety. Nemožno ho kvalifikovať ako doplnok, lebo je determinantom slovesa v prísudku (*čakal*). Naproti tomu veta *hlavu nezdvihol* vyslovuje (druhé) konanie agensa, je teda druhým (vedľajším, sprievodným) predikátom, a nie determinantom základného predikátu (Kačala, 1971, s. 64).

Priklad z Jarunkovej možno veľmi priliehavo priradiť k dokladu z prózy M. Kukučina; použil som ho v štúdiu o absolútnom akuzatíve a presvedčivo dokumentuje výrazovú i funkčnú blízkosť oboch syntaktických prostriedkov. V ňom sa voľne pripojenou neslovesnou vetou určuje podmet vety počas výkonu niekoľkých činností (niekoľkonásobný prísudok). Znie takto:

Po obede sa ide do kaviarne, trochu sa zíva, trochu sa čítajú noviny, trochu sa „kibicuje“ pri biliardoch. *A v zuboch ustavične viržinka.*

Voľne pripojená menná veta s implicitnou predikáciou je na prechode od konštrukcie absolútneho akuzatívu (nominatívu) k voľne priradenej vete vyjadrujúcej činnosť doplnok.

Rozdiel medzi asyndeticky priradenou vetou vo funkcii činnosťného doplnku a asyndeticky priradenou vetou vyjadrujúcou príslovkové určenie potvrdí tento príklad: *Keď sme prišli k horárovi, Zahraj zabrechal, ešte nás ani nevidel* (Plávka). Veta *ešte nás ani nevidel* vyjadruje okolnostné určenie predikátu *zabrechal*, a to prípustky. Syntaktickú platnosť vedľajšej prípustkovej vety možno overiť transformátom *hoci nás ešte nevidel*.

To, že priradená veta má funkciu príslovkového určenia (času) ešte zreteľnejšie ukáže tento príklad: — *Kolko vážite? — spýtal sa ma vedúci, ešte som len zatváral za sebou dvere* [porov. ... *ešte som ani nezatvoril za sebou dvere*]. Podobnosť takýchto viet s voľne pripojenými vetami v platnosti dejového (činnosťného) doplnku je iba vonkajšková; ich funkcia je odlišná a dobre rozlíšiteľná.

3. Na základe rozboru dokladov z jedného prekladu a zo súčasnej prózy sme ukázali, že asyndeticky priradená veta typu *Čakal, hlavu nezdvihol* sa konštrukčne zblízuje jednak s polovetnou prechodníkovou konštrukciou, jednak s konštrukciou absolútneho akuzatívu. Ide o asyndeticky priradenú vetu, ktorá má oporu v hovorovej reči. Je štylisticky menej príznaková ako konštrukcia s prechodníkom a s absolútnym akuzatívom (= charakterizačným, voľne pripojeným nominatívom). Práve v tom vidíme okolnosť, ktorá podporuje jej badateľné rozširovanie (pribúdajúcu frekvenciu).

Veľkú frekvenciu vyjadreného doplnku pod vplyvom cudzieho jazyka (angličtiny) v prekladoch do slovenčiny nepokladáme za štylisticky a štyli-začne primeranú (únosnú).

Naše doklady takmer napospol ukázali, že tento vetou vyjadrený doplnok je podmetový, že sa viaže na podmet prvej vety a vyjadruje neuskutočnenie sprievodného deja počas trvania deja vyjadreného prvou vetou. Výskum sa opiera o definíciu doplnku J. Kačalu (1971, s. 54) a zároveň ju i potvrdzuje: Doplnok je vetný člen, ktorý sa vzťahuje dvoma rozličnými vzťahmi na dva vetné členy zároveň, a to na podmet a prísudok, alebo na predmet a prísudok (vetný základ). Doplnok je neplnohodnotný, resp. druhotný prísudok.

Výskum asyndeticky priradeného vetného (vetou vyjadreného) doplnku bude treba prehĺbiť na základe väčšieho materiálu, a to i z nárečových textov, najmä pokiaľ ide o predmetový doplnok.

Pozoruhodné bude zisťovanie frekvencie tohto mierne príznakového syntaktického prostriedku u jednotlivých našich súčasných spisovateľov.

Literatúra

HORÁK, G.: O takzvanom absolútnom akuzatíve. *Slovenská reč*, 22, 1957, s. 177–182.

KAČALA, J.: Doplnok v slovenčine. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971. 277 s.

KOPEČNÝ, F.: Základy české skladby. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1958. 336 s.

RUŽIČKA, J.: O používaní prechodníkov. *Slovenská reč*, 21, 1956, s. 282–293.

ŠMILAUER, V.: Novočeská skladba. 2. vyd. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1966. 574 s.

ŽIGO, J.: Slovenské prechodníky na -vši. *Slovenský jazyk*, 1, 1940, s. 121–132 a 187–203.

Stretnutie s Ľudovítom Štúrom

Pre každého príslušníka nášho národa je Štúrov odkaz, kultúrna spisovná reč, v pravom slova zmysle osudom od narodenia po smrť; nemôže sa vyhnúť tomuto osudu, iba ak sa vyčlení z národa. Neplníme teda Štúrov odkaz z povinnosti — on predznačil beh našich životov...

V. Mináč

Jeho smerovanie, jeho dielo prerástlo teda do našich dní, je v našej každodennosti, staviame na ňom ako na základnom kameni. To je to podstatné — kameň bol položený. Aj bez ohľadu na to, či si dnes uvedomujeme, kto a za akých okolností ho kládol. Stretnutie s Ľudovítom Štúrom, chvíle, keď si koncentrovane a jasne uvedomíme jeho miesto v našich národných dejinách, keď sa zamyslíme nad jeho dielom a osudom a precítíme ho, môžu byť čisto súkromné, osobné, „pri stíšenom svetle“, nad riadkami jeho korešpondencie, prejavov a článkov, jeho poézie či jazykovedných prác; môžu byť aj iné — keď sa zídu desiatky či stovky ľudí, aby sa s ním stretli spoločne, spoločne preniknúť poznaním vlastných koreňov, vedomím kontinuity a (možno) pocitom spolupatričnosti — sme slovenský národ. Tie prvé stretnutia si môžeme pripraviť kedykoľvek sami, tie druhé bývajú späté s výročiami.

12. januára 1986 uplynulo 130 rokov od smrti Ľudovíta Štúra. Na 13. januára pripravilo Múzeum Ľ. Štúra v Modre (s podporou ONV Bratislava-vidiek, MNV v Modre, MV NF SSR v Modre a pod záštitou Ministerstva kultúry SSR a Matice slovenskej) pietnu spomienkovú slávnosť. Nebola to konferencia, ktorá by podrobne analyzovala jednu či všetky stránky Štúrovej mnohostrannej činnosti, bolo to jednoduchové zastavenie sa v behu dní, jedno z „dúchnutí do pahrieb“, vdýchnutie atmosféry zápasov o slovenskú reč, o existenciu slovenského národa.

Slávnosť sa začala zhromaždením všetkých účastníkov a stretnutím s tými, ktorí svoj život alebo istú jeho časť zasvätili poznaniu a interpretácii diela, života a osobnosti Ľ. Štúra a ktorým boli odovzdané pamätne medaily vydané pri tejto príležitosti. Boli to autori monografií a štúdií o Ľ. Štúrovi (historici, literárni vedci, jazykovedci a publicisti), editori diela Ľ. Štúra, znalci problematiky slovenského národného obrodzenia, spisovatelia, publicisti, režiséri — autori umeleckých diel o Ľ. Štúrovi a národnom obrození, zahraniční bádatelia, pracovníci Múzea Ľ. Štúra. „Štúrovci“ — v tom istom priestore, v inom čase. Prítomným ich predstavila riaditeľka Múzea Ľ. Štúra v Modre O. Pavúková. Po slávnostnom odovzdaní medailí vystúpili V. Matula, pracovník Ústavu historických vied SAV, a J. Kačala, riaditeľ Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV. V. Matula v súvislosti s otázkou súčasného poznania a hodnotenia diela Ľ. Štúra upozornil na význam širšie koncipovanej konferencie usporiadanej Historickým ústavom SAV v r. 1956 (materiály z nej vyšli v zborníku Ľudovít Štúr. Život a dielo 1815—1856), J. Kačala sa vo svojom vystúpení zamyslel nad

charakterom a významom Štúrovej kodifikácie spisovnej slovenčiny, nad jej miestom v celom kontexte národnoobrodeneckého úsilia (jeho prejav prináša toto číslo Slovenskej reči). Nasledovala krátka beseda, po ktorej sme si pozreli film Anička Jurkovičová, evokujúci atmosféru štúrovského pohybu. Významným podujatím dňa bola vernisáž výstavy výtvarných diel inšpirovaných štúrovským hnutím a zobrazujúcich postavu L. Štúra, inštalovanej v Múzeu L. Štúra.

Popoludní sa stretnutia štúrovej slávnosti preniesli z uzavretých priestorov pod zatahnuté nebo nad modranským námestím, z ktorého sa veľký zástup Modranov a všetkých tých, čo sa z celého Slovenska na tento deň zišli do Modry, pohol na cintorín. Fakle v rukách chlapcov, rozmarínový venček v rukách dievčaťa (ako pred 130 rokmi), smútočná pieseň lesných rohov — to na prvý plán vystúpila tragika konca. Nie „bežná“ tragika konca ako takého, lež sivej pochmúrnosti posledných Štúrových rokov, tragika beznádeje po hrdom lete. O bezútešnosti modranského času Ludovíta Štúra hovoril národný umelec V. Mináč. V ťažkých slovách nám dal precítiť osobnú tragédiu človeka, ktorý pred koncom života „zostúpil až na dno svojich úzkostí a pochybností; veď pochyboval o zmysle vlastného pohybu, o zmysle svojej práce“, ktorý „cez krutosť politickej porážky, cez zástupy špehúňov a iných policajtov absolutizmu nedoviedel na svoje hlavné víťazstvo, na slovenčinu“. A predsa „napriek všetkým nešťastným väzbám sa slovenčina stala kultúrne produktívnou a práve cez túto kultúrnu produktivitu prešiel národ ako po moste do najnovších dejín“.

Spomienkový deň pokračoval v modranskom kultúrnom dome, kde po príhovore M. Eliáša, riaditeľa Pamätníka slovenskej literatúry, predniesli národný umelec L. Chudík, zaslúžilý umelec J. Sarvaš, I. Rapaíčová, V. Durdík a P. Rúfus kompozíciu *Cestou života tŕnistou*, v ktorej zazneli slová Štúrových vystúpení a korešpondencie, slová Štúrovej a štúrovej poézie citlivo zostavené J. Sarvašom tak, aby sa za autentickými vetami črtal celý oblúk životnej cesty L. Štúra a jeho generačných druhov. Tú istú krivku od smelého rozletu nádejí (... už Slovensko vstáva, putá si strháva...) po lámanie krídel (... v osamelých sa havranov zmenil kráľ sokolov...) sledovali aj štúrovské piesne, ktoré — sotva bez ohlasu v srdciach poslucháčov — spievali zaslúžilý umelec O. Malachovský a F. Caban.

Bolo to viac stretnutí v jednom stretnutí, bol to deň bohatý na pohnutie i zamyslenie. Prišli sme do Modry pri výročí, ktoré evokovalo skôr smutné myšlienky, ale neprišli sme si pripomenúť len čas, v ktorom L. Štúr odchádzal, prišli sme (my všetci spoločne aj my jazykovedci zvlášť), aby sme si pripomenuli zmysel a význam toho, čo z tamtoho času prešlo do našich dní. Tento rok nie je len rokom 130. výročia smrti, je napr. aj rokom 140. výročia vyjdenia základných jazykovedných prác Ludovíta Štúra — v roku 1846 vyšli diela *Nárečia slovenskuo alebo potreba písania v tomto nárečí* aj *Nauka reči slovenskej*. Výročia bývajú stimulom stretnutí, jedno stretnutie možno podnietiť ďalšie. Prerastie spoločné modranské stretnutie, za ktoré patrí vďaka tým, čo ho pripravili, do stretnutí osobných, čitateľských? Rozhodneme sa sami: či nám stačí len vedieť, že bol a kto bol, a či ho potrebujeme aj naozaj poznať...

M. Nábělková

II. vedecký seminár mladých pracovníkov v JÚLŠ SAV

II. vedecký seminár mladých pracovníkov Jazykovedného ústavu Ľudovíta Stúra SAV sa konal 27. 11. 1985 v rámci pravidelne usporadúvaných aspirantských seminárov ako pokračovanie súťaže, o ktorej sme už v časopise informovali (porov. Slovenská reč, 50, 1985, s. 116—118).

V roku 1985 sa do súťaže prihlásilo šesť pracovníkov: A. Jarošová, T. Laliková, M. Nábělková, J. Sejáková, M. Smatana, J. Šikra.

A. J a r o š o v á v štúdiu *Niektoré aspekty polysémie slovesnej lexémy* skúma slovo ako súčasť vetnej štruktúry a z jeho vzťahov v rámci vety sa zameriava iba na ľavostrannú spájateľnosť (spájateľnosť slovies s podstatnými menami). Ukazuje na súvis spájateľnosti slovesa so sémantickou štruktúrou vety, ako aj s významovou štruktúrou slovesa, ako sa opisuje v slovníkoch. Analyzuje doterajšie československé a sovietske práce z vetnej sémantiky a konfrontuje názory syntaktikov so situáciou vo výkladových slovníkoch. — T. L a l i k o v á v štúdiu *Významová stavba slova nevesta v staršej slovenčine* sa zamerala na komplexné lexikografické osvetlenie tohto slova. Pripomína aj etymologické výklady slova *nevesta*, ale orientuje sa predovšetkým na osvetlenie jeho sémantickej štruktúry, pričom vychádza z početných dokladov zo starších písomných pamiatok. Tri základné významy slova *nevesta* porovnáva s výkladmi u A. Bernoláka, v Staročeskom slovníku, v Slovníku slovenského jazyka, konfrontuje historický a súčasný nárečový materiál a zisťuje, že významová štruktúra slova *nevesta* je pomerne ustálená. Výklady o sémantickej štruktúre slova *nevesta* napokon doplní poznámkami o stave v jednotlivých slovanských jazykoch, a to aj z historického hľadiska. — M. N á b ě l k o v á prihlásila do súťaže štúdiu *Dynamika v oblasti prídavných mien*, v ktorej podáva relatívne úplný obraz problematiky. Materiálovo bohatou analýzou poukazuje na tri základné faktory dynamiky prídavných mien: 1. na významovú prispôbitivosť k určovanému substantívu, 2. na tendenciu k narastaniu kvalitatívnosti a s ňou súvisiacich hodnotiacich postojov a 3. na stálu potrebu tvorenia a obnovovania vzťahovosti. Pre tieto faktory nachádza vnútrojazykové, komunikačné i spoločenské zdôvodnenie. — Práca J. S e j á k o v e j *O adjektívizácii participií so sufixami -ný/-ený/-tý v slovenčine* sa skladá z dvoch častí: v prvej časti autorka predkladá transformačný test, ktorým sa dá overiť, či skúmaný tvar patrí do slovesnej alebo do adjektívnej paradigmy. Na tomto základe člení tvary participií do piatich skupín, v ktorých ešte vymedzuje sémantické podskupiny, a odhaľuje mechanizmus pretvárania prídavných mien na adjektíva. V druhej časti práce sa zameriava na dynamické procesy pri týchto tvaroch a podrobne komentuje monografiu Tipologija rezultativnych konstrukcij, ktorej metódu a výsledky chce využívať aj vo svojej práci. — M. S m a t a n a v štúdiu *Možnosti využitia nárečí v umeleckom texte* si po všeobecných poznámkach o stave nárečí všimá využitie nespisovných prvkov a dialektizmov v umeleckej literatúre. Za pozitívnu vlastnosť dialektizmov pokladá možnosť jemnejšie charakterizovať postavy a prostredie, za ich negatívnu vlastnosť možné nesprávne pochopenie významu dialektizmu a s tým súvisiace narušenie komunikatívnosti. Z hľadiska estetickej funkcie vidí prínos dialektizmov v umeleckom texte v tom, že sa môžu stať nositeľmi rozličných výrazových kategórií (v zmysle teórie F. Mika). — V štúdiu *Dynamické tendencie vo vývine prísloviak* si J. Š i k r a kladie za cieľ analýzu sémantickej motivácie

prísloviak odvodených od prídavných mien (typ *čitavý* — *čitavo*). Analýza pomocou zvoleného aparátu (rámcové dimenzie, sémantické príznaky) i slovo- tvorno-sémantická analýza presvedčivo odhaľujú motivačné vzťahy prísloviak k iným slovným druhom. Práca založená na bohatej materiálnej báze (autor zásadne uvádza iba také príslovky z rozličných funkčných sfér, ktoré nie sú zachytené v Slovníku slovenského jazyka) dobre vystihuje dynamické procesy v tejto pomerne málo preskúmanej oblasti.

Po prečítaní autoreferátov, prednesení oponentských posudkov a po diskusií k jednotlivým prácam predseda poroty J. H o r e c k ý zhodnotil výsledky súťaže. Porota navrhla na ocenenie a udelenie spoločnej plakety Predsedníctva SAV a SÚV SZM práce M. N á b ě l k o v e j, A. J a r o š o v e j, J. Š i k r u a T. L a l i k o v e j. Predseda poroty zároveň konštatoval, že všetky súťažné práce boli na dobrej úrovni a navrhol, aby sa publikovali v odborných časopisoch.

K. Hegerová

XVIII. seminár macedónskeho jazyka, literatúry a kultúry

XVIII. ročník seminára čiže letnej školy macedónskeho jazyka, literatúry a kultúry sa konal v dňoch 2.—22. augusta 1985. Seminár otvoril rektor Univerzity Cyrila a Metoda v Skopje. Prvé dva dni, ktoré boli pripravené pre účastníkov seminára v Skopje, niesli sa v znamení 40. výročia oslobodenia. Okrem stretnutia s predstaviteľmi univerzity navštívili účastníci seminára, ako aj ďalší hostia Inštitút macedónskeho jazyka, kde sa oboznámili so 40-ročným výskumom na tomto pracovisku, prezreli si múzeum súčasného moderného umenia a ďalšie pozoruhodnosti mesta Skopje. Na univerzite sa začali aj prvé seminára tradične členené na kurzy pre začiatočníkov, stredné kurzy a kurzy pre pokročilých, ako aj prvé prednášky zamerané v roku 1985 na tri oblasti: 1. historický rozvoj a súčasný výskum macedónskeho jazyka, 2. stará macedónska literatúra a literatúra v 19. a 20. storočí, 3. tematika z oblasti histórie, vedy, archeológie, architektúry, etnografie a i.

Na seminári odzneli jednak prednášky so širokým historickým záberom, napr. o cyrilometodovskej tradícii v Macedónsku, o divadle, filme a hudbe po oslobodení, o vývine macedónskej azbuky a pravopisu, jednak úzko špecializované prednášky, napr. o gramatickej synonymii, o metafore v toponymii, o próze alebo poézii významných macedónskych básnikov a spisovateľov a mnohé ďalšie.

V čase od 5.—9. augusta bol pre účastníkov stredných kurzov a kurzov pre pokročilých pripravený cyklus prednášok s diskusiou, zameraný v jazykovednej časti na vývin a históriu macedónskeho jazyka (viedol ho Ľ. S p a s o v) a v literárnej časti na starú macedónsku literatúru od IX. po XV. stor. (viedla ho V. S t o j č e v s k á - A n t i č o v á). Obidva cykly mali dobrú úroveň.

V posledných rokoch sa priebežne s letnou školou macedónskeho jazyka, kultúry a literatúry usporadúva — v roku 1985 už dvanásť — vedecká konferencia, ktorá bola v dňoch 12.—15. 8. 1985. V lingvistike sa XII. vedecká konferencia zamerala na aktuálne otázky macedónskej lexiky s podtémami o organizácii macedónskej lexiky a o frekvencii slov a na otázky hypotaxe z aspektu

slovanských a balkánskych jazykov. Na prednáškach sa účastníci zaoberali napr. problematikou predmetu a vymedzenia lexikológie, produktívnosťou pri tvorení slov ako základnom dynamickom aspekte v lexike, otázkami kalkov, typovými rozdielmi v macedónskej a srbochorvátskej lexike, mennými syntagmami a i. V literárnovednej časti sa venovala pozornosť dvom základným okruhom: a) cyrilometodovskej tradícii v Macedónsku, b) macedónskej literatúre 19. stor.

Na vedeckej konferencii sa okrem domácich prednášateľov zúčastnili aj zahraniční hostia.

Na letnej škole macedónskeho jazyka, literatúry a kultúry bolo 101 účastníkov z 24 krajín, a to profesori, lektori macedónskeho jazyka, vedeckí pracovníci, ako aj prekladatelia, učitelia, spisovatelia, folkloristi, pracovníci knižníc.

Okrem pracovnej časti vedenie seminára na čele s riaditeľom M. K o n e s k i m pripravilo pre účastníkov kultúrno-spoločenský program. Na ceste zo Skopje do Ochridu to bola prehliadka archeologických vykopávok v Stobi, návšteva pamätníka oslobodenia v Prilepe a v Kruševе. V samotnom Ochride okrem návštevy kultúrno-historických pamätníkov mesta mali účastníci seminára možnosť vidieť a počuť koncert macedónskeho profesionálneho i amatérskeho súboru piesní a tancov, macedónsky film, stretli sa s predstaviteľmi mesta Ochridu, zúčastnili sa na otvorení výstavy macedónskych písomností, na besede so spisovateľom a i. Cez nedele boli pripravené tradičné exkurzie (Sv. Naum, Struga a Kalište).

Účastníci letnej školy mali zabezpečenú základnú pracovnú literatúru na seminároch, ako dar získali mnohé ďalšie práce z lingvistiky, literatúry, ako aj umenia Macedónska. Na záver seminára bola usporiadaná slávnostná večera za účasti vedenia Univerzity Cyrila a Metoda v Skopje na čele s jej rektorom Ch. A n d o n o v o m - P o l j a n s k i m. Letná škola sa ukončila 21. augusta odovzdaním diplomov.

E. Bajžíková

Prídavné meno svinský. — K podstatnému menu *sviňa* sa podľa Slovníka slovenského jazyka (SSJ) IV (1964, s. 371) používa jednak prídavné meno *svinský*, jednak prídavné meno *sviňací*. Prídavné meno *svinský* sa dokladá spojeniami *svinský chliev*, *svinské mäso*, *svinská masť*, *svinská koža*, *svinská srst*, *svinský kvikot* (doložené u Hečku), zastar. *svinský pastier*, pren. pejor. *svinské reči*, *svinské vtípy*, *svinská práca*. K tomuto spracovaniu chceme uviesť niekoľko pripomienok.

Podľa nášho pozorovania v súčasnej spisovnej slovenčine sa používanie prídavného mena *svinský* značne obmedzuje. Namiesto spojení *svinský chliev* a *svinský chlievik* sa používajú skôr spojenia s nezhodným prívlastkom *chliev pre svine* a *chlievik pre svine*. Namiesto spojenia *svinské mäso* sa dnes bežnejšie používa dvojslovné pomenovanie *bravčové mäso* alebo spodstatnené prídavné meno *bravčové*, ktoré vzniklo z pomenovania *bravčové mäso* vynechaním určeného podstatného mena *mäso*. V SSJ I (1959, s. 127) sa prídavné meno *bravčový* uvádza ako samostatné heslo s výkladom: pochádzajúci z brava, z bravca, zo svine. Nasledujú príklady: *bravčové mäso*, *bravčová masť*, *bravčová koža*, *bravčový dobytok* (ošípané), kuch. *bravčový rezeň*, *bravčový bôčik*, *bravčový jazyk*, *bravčová hlava*, *bravčové hoďy*. Spojení s prídavným menom *bravčový* je nepomerne viac ako spojení s prídavným menom *svinský*, najmä pokiaľ ide o kuchárske výrazy. S prídavným menom *bravčový* súvisia aj odvodené podstatné mená *bravčovina* (s významami „bravčové mäso“ a „spracovaná bravčová koža“) a *bravčovinka* (zdrobnená forma k *bravčovina*). Podstatné meno *bravčovina* zapadá do sústavy pomenovaní druhov mäsa so slovotvornou príponou *-ina*, napr. *hovädzina*, *teľacina*, *kuracina*, *husacina*, *kačacina*, *holubacina*; sem možno rátať aj pomenovanie *podhrdlina*. V spisovnej slovenčine sa pomenovanie mäsa utvorené od základu *sviňa* príponou *-ina* nepoužíva. Táto forma je známa z východoslovenských nárečí (*šviňina*).

Pomenovanie *svinské mäso* sa používa na menšej nárečovej oblasti, inak najčastejšie sú pomenovania, ktoré skôr zodpovedajú stavu v spisovnom jazyku. O jednotlivých pomenovaniach druhov mäsa v slovenských nárečiach a v spisovnom jazyku písal podrobnejšie K. Palkovič (Spôsoby pomenovania v nárečiach v spisovnom jazyku. In: Jazykovedné štúdie 11. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 74). Autor konštatuje, že väčšia diferenciácia je pri názve mäsa z ošipanej. Sú to názvy *bravčovina* (*bračovina*), *braušovina*, *braščové*, *šviňina*, *svinskuo* (*svinské*) mäso (*meso*, *maso*), *prasačina* (*präsáčina*), *sviňacina*, *puorčovina*, *veprové* (*maso*).

Aj namiesto spojení *svinská masť* a *svinská koža* sú dnes bežnejšie spojenia *bravčová masť* a *bravčová koža*. Na označenie spracovanej kože zo sviň, bravov sa používa slovo *bravčovina*, príp. zdrobnená podoba *bravčovinka*. Spojenie *svinský pastier* SSJ výslovne označuje ako zastarané. Bežnejšie je spojenie *pastier sviň*.

Prídavné meno *svinský* sa dnes používa zväčša iba v spojeniach, ktoré majú

pejoratívny charakter. Sem patria vyjadrenia *svinské reči*, *svinské vtipy*, *svinská práca*, ktoré sa zaznamenávajú v SSJ, príp. aj ďalšie podobné spojenia, napr. *svinská papuľa* (o človeku s neslušnými rečami), *svinské spôsoby* (zlé, nepekné, nevyberané) a pod.

Používanie prídavného mena *svinský* korešponduje s používaním podstatného mena *sviniar*. Podľa citovaného slovníka sa slovo *sviniar* používa vo významoch „pastier sviň“ a „nadávka neslušnému, sprostému človekovi“. Pri prvom význame slovník uvádza štylistickú charakteristiku *trochu zastar.*, pri druhom *pejor.* Ako vidieť, neutrálne používanie slova *sviniar* zo súčasného jazyka ustúpilo, lebo namiesto pomenovania *sviniar* podobne ako namiesto dvojslovného pomenovania *svinský pastier* sa bežnejšie používa spojenie *pastier sviň*. Takto sa prídavné meno *svinský* aj podstatné meno *sviniar* používajú dnes skôr iba ako pejoratívne výrazy.

SSJ uvádza aj prídavné meno *sviňací* (*sviňacia koža*). Aj používanie tohto prídavného mena ustupuje. Ústup nesporne treba dávať do súvislosti s celkovým ústupom druhových prívlastňovacích prídavných mien so slovtvornou príponou *-ací* (porov. môj príspevok O príponách *-í* a *-ací* v druhových prívlastňovacích prídavných menách. Slovenská reč, 26, 1961, s. 84—96). V tomto prípade však tvar na *-ací* neustupuje prídavnému menu s príponou *-í* (ako to možno pozorovať v niektorých iných prípadoch, napr. *rybací* — *rybí*, *žabací* — *žabí* a pod.), ale prídavnému menu *bravčový*.

L. Dvonč

OPRAVA

Redakcia časopisu prosí čitateľov, aby si v autorskom registri, ktorý vychádza ako príloha k 3. číslu, opravili tieto chyby:

1. text na obálke „príloha časopisu pre rok 1986“ treba upraviť takto: príloha časopisu na rok 1986;
2. na s. 182 mená členov redakcie Milko, František a Šolc, Jozef treba upraviť na Miko, František a Štolc, Jozef;
3. značky hk. na s. 85 a Hk. na s. 134 patria J. Horeckému.

Redakcia sa za zistené chyby ospravedľňuje a prosí čitateľov za porozumenie.

SLOVENSKÁ REČ, časopis pre výskum slovenského jazyka. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied. Ročník 51, 1986, číslo 3. Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Technická redaktorka S. Čícelová. Vychádza šesť ráz za rok. Ročné predplatné Kčs 48,-, jednotlivé číslo Kčs 8,-. Rozširuje poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS - Ústredná expedícia a dovoz tlače, 813 81 Bratislava, Gottwaldovo nám. 6/VII. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, n. p., Martin. Registračná značka F 7089.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Gottwaldovo nám. 6, 817 64 Bratislava, Czechoslovakia. For all other countries distribution rights are held by KUBON and SAGNER, Inhaber Otto Sagner, Postfach 34 01 08, D - 8000 München 34, West Germany.

© VEDA, Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1986.
Kčs 8,-.
